

СУЧАСНІСТЬ

СЕРПЕНЬ 1968 • Ч. 8 (92)

О. Семененко, К. Гридень, Б. Бойчук,
Б. Кравців та О. Лятуринська:
Пам'яті Євгена Маланюка

Іван Дзюба: Пояснювальна записка

Меморандум Генерального секретаря
закордонних справ УГВР

Президія ЗП УГВР з приводу подорожі
Кир Йосифа до Канади і США

Іван Кошелівець
про «Собор» Олеся Гончара

Нова книга видавництва ПРОЛОГ!
Вийшла з друку
АНТОЛОГІЯ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ П. Н.
**ШІСТДЕСЯТ ПОЕТІВ
ШІСТДЕСЯТИХ РОКІВ**

Упорядкування, вступна стаття і довідки
Богдана Кравцева

У книзі — також біографічні дані та короткі творчі сюжети окремих поетів. Видання має XXIV + 300 сторінок.
Ціна: в м'якій оправі — 3,50 дол., в твердій оправі — 5,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо адресувати до:

„Prolog“, Assn. Inc.
875 West End Ave. Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025 — U. S. A.

або до видавництва журналу «Сучасність».

У «Суспільно-політичній бібліотеці» (ч. 18) вид-ва ПРОЛОГ
вийшла з друку перша частина монографії:

Іван Майстренко

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Зміст першої частини: Передісторія КПУ; Дискусія між Леніном і Юркевичем; Відірваність КП(б)У від українських мас і її розклад; Самостійницькі течії в українському комунізмі.

Книжка має 100 стор. Ціна — 1,50 дол., або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» і «Сучасність».

У видавництві СУЧАСНІСТЬ появилась
нова книжка:

Поль Кльодель

БЛАГОВІЩЕННЯ МАРІЇ

у перекладі Віри Вовк

Ціна книжки, що має 94 стор., — 2,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо надсилати до нашого видавництва або на адреси наших представників.

СУЧАСНІСТЬ

Посмертна маска Євгена Маланюка

СУЧАСНІСТЬ

СЕРПЕНЬ 1968 • Ч. 8 (92)

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИЙ

МІЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій.

Р е д а к ц і я :

Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт (головний редактор), Богдан Кравців, Богдан Рубчак, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Володимир П. Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади з журналу «Сучасність» дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.;
8 München 2, Karlsplatz 8/III, (Telefon 59 46 67);
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: „Logos“ GmbH, Buchdruckerei und Verlag, München 19, Bothmerstr. 14

ПАМ'ЯТІ ЄВГЕНА МАЛАНЮКА

Із циклу «Поле бою»

Евген Маланюк

* * *

Ми граєм в покера з судьбою,
Ми все обдурюємо вік, —

Ми шулерствуємо з тобою,
Здушивши серця ярий крик.

Ми виворожуємо юність
Кабалою фальшивих карт.

Бо сяйво весен многострунних
Сліпило. Й блід наказ про гарт.

28. VIII. 1961

МІСТЕЧКО

Тут могла б жити мадам Боварі
(А, може, ще й досі живе —
Боюся навіть, щоб десь її не зустрів,
Як щось нестерельне, вічно-живе).

Травень вогкий. Досить зимно. Але
Воздух повен акацій і немов без повітря.
Тут життя не здається самотне й мале,
Що його хтось роздушить, а, може, й розітре.

Досить взять автобуса, потім метро помчить,
За годину дістанешся до Сен-Лязару,
І вже майже Париж. Той мистцями збудований міт,
Де приходень зазнає й покору, й покару.

Сарсель, 27. V. 1967

* * *

Серпень, Вересень вже непорушно стоять
 І чекають на спізнений Жовтень.
 Десь надійде з-за обрію черга твоя
 І той день, що його не знайшов ти.

Він освітлить роки. І прийдешнього путь
 Встане просто і ясно-тверезо,
 І оціниш, чого не вдалося збагнуть:
 Як у тезу вповзла *антитеза*.

27. VII. 1964

* * *

Знов зустріну тебе, колонадо алеї,
 Сірі скелі і річку, і форуми лук —
 Ту єдину нагоду відради моєї,
 Ту святу нагороду за півроку мук,

Той єдиний мій Рим — подарунок природи,
 Ту єдину державу води і лісів,
 Що вмирає у жовтні і в березні сходить,
 І панує все літо в подібній красі.

... Вітер дме горовий, і хвилюються трави,
 Сонце ллється як мед, і тріщать цвіркуни ...
 — Ні механіки юрб, ні щоденної страви:
 Гіркоти півбуття і війни без війни.

Гангер, 16. VI. 1964

КІНЕЦЬ ЛІТА

Лілові плями чебрецю.
 Трава пожовкла від посухи.
 Так само осінь стрінеш цю,
 Як попередню.

Завірюхи

Завіють нетривкі сліди
 Нічних — при місяці — проходок.
 Лиш плюскіт скудної води
 Підкреслить смертний сон природи.

І знов чекатимеш весни
 І сподіватимешся грому,
 Що втнеться в скелю тишини
 Розколиною перелому.

... Все, все очікує грози,
 Доба задихано конає.
 Тремтять всесвітні терези,
 І мла клубиться над Синаєм.

27. VII. 1964

ПОЛОНИНКА II

Ти все гадав про поле бою
 І знов відвідав манівці,
 Де щастя легкою стопою
 Пройшло по тихім чебреці.

Пройшло. Зідхнуло. Відлетіло
 (Чекало авто нанизу).
 В ту мить це овдовіле тіло
 Згубило радість і красу.

І от блукає без притулку,
 Шукає втрачені сліди,
 Й над річкою спадає гулко
 Поріг осінньої води.

Лишилась тільки полонинка
 Безмовним пам'ятником діб,
 Що їх земна остання жінка
 Прощала, стримуючи схлип.

6-7-8. VIII. 1965

ПОЛЕ БОЮ

І

А поле бою все чека
 І мріє крізь туман і віддаль.

Господь не жалує віка
 Щоб ось, блукавши, як сновида,
 Шукать шляху, і важить час,
 І пить гіркі й безсонні ночі,
 Й даремно підбирає ключа
 До літер тих сузір пророчих.

II

А поле бою нам все те ж
 І заповітом, і докором —
 Ось розгортається без меж
 Узустріч непоборним горам.

Воно гукає по ночах,
 Воно здригається і стогне.
 Примари юрмляться. І жах
 Десь опівночі лунко охне —

Всім простором, всім тиском тиш,
 Всім мовчанням сліпої ночі . . .

О, поле бою, закричи ж,
 Розплющ давно заклепні очі!

Гантер, 6. VIII. 1965

CAMPUS MARTIUS

Державо, ти була як вогненна злива.
 Державо, прощай!

Ю. Липа

Державо, ти була як мстивий привид
 Або й примара неживих століть.
 Твої роки тривали майже мить,
 Що в ній злучились задуми і зриви.

Державо, ти була, як подих піль,
 В яких весна, і сонце, і буяння
 Злились в єдино-неділимий біль
 Народження і умирання.

Ти вабила й відштовхувала. Ти
 Сплела сестру й гетеру у соблазні,
 Любов топила у жадобі мсти
 І королів тобі вдавали блазні.

І треба було так напружить зір,
 Щоб Мати взрить між нами і тобою
 У нестерпучім сяєві краси...

Державо, ти була, як поле бою.

6. V. — 1. VII. 1965

АНГЕЛ СМЕРТИ I

Буває мить — хтось вимовить ім'я
 (А тиша ще шумить безмежним морем).
 Ніхто не гляне і не зоговорить,
 Лише діткне плеча.

І раптом я
 Відчую — хто, відчую і побачу
 :То Ангел смерти.

Простий, мовчазний,
 Поважно зосереджений. Неначе
 Виконує щоденний труд тяжкий.

Тоді він очі стомлено зведе
 І я зобачу запит в них і вирок,
 І смуток, що в незнанне поведе
 Нечутною ходою потаймиру.

І аж тоді здригнуся і збагну,
 І не тому, що буде суд і кара.
 Схиляючись в останню тишину,
 Пролебедію: зачекай, не зараз!

28. VI 1965

АНГЕЛ СМЕРТИ II

І коридором — літака кадлуб,
 І водоспадом — рівний шум моторів.
 І забуваєш, що ти — серце хворе,
 Дивак, самотник, вічний однолюб —

Усе життя. І серцем воював ти,
І серцем думав, і лише воно
Було джерéлом сил...

На долі дно
Землі: оселі, вулиці та авта.

А над тобою нежива блакить,
Воздушних рік недовідомі плеса.
І раптом мисль: чи не надходить мить?
Схилився ангел.

— Ні, то стюардеса.

І знов життя гримить грозóвий гімн,
І усміх (майже ляльки!) зустрічаю
Теж усміхом заучено-німим,
І звично кажу: «Ні, не кави, — чаю».

В літаку, 20. VIII. 1965

КАНАДСЬКИЙ СОНЕТ

Позаду мла й нудна щоденна твань,
Буденний діл, де часом — майже вмерти...
Та ось літак перетинає грань
Приземлення.

І як рисунок стертий

Враз яскравіє, так, куди не глянь,
Та ж рівнинá і той же вітер впертий.
Саскачевань звучить як Саксагань,
Херсонський степ — як прерії Альберти.

І люди — не пустеля і намет.
Вкорінених в тверду пшеничну ниву
Не захитать. Хай вітер долі дме
Й доба іще одну зготує зливу, —
Ці видержать у двійнику вітчизни
І першим внуком, і нащадком пізнім.

Едмонтон, 13. III. 1965

Епос зачинається так:
 Починають говорити
 І ліс, і ріка,
 А вітер
 Розкриває гарячі уста.

Тоді люди,
 Мимо умовностей і облуди,
 І непролазної брехні,
 Вбогі, нудні
 І кульгаві, —
 Появляють
 І гнів,
 І вогонь, і заграви.

Тоді мовкнуть
 Патефони продажної преси,
 Обнажається лідерів радіобрех,
 Криклива косметика літератур
 (Сміття паперових бур!),
 І всі раптом побачать
 Очима, повними гніву,
 Що то все тільки розхлюпана пазуха кіновенери
 Та порожня гума презервативу —

Лірика кльоачного каналу
 Електронічної ери.

28. X. 1963

ЛІТО

Т. Б.

І

Нудні реклями, день і ніч.
 Кльоака міста.
 — Досить! Їдьмо!
 Там стріне карим жаром віч
 Така весела й юна відьма.
 І поведе в свій грішний рай
 Зеленим лабіринтом пущі,
 Де зела криються цілющі
 І ніч блукає, як мара.

5. VIII. 1964

II

На полонині тільки сонце
 І двоє — нас.
 І очі наші, як віконця
 В країну, де спинився час.

Де синім медом ллеться літо,
 Бринить бжолиний спів,
 І вічність — без границь відкрита —
 В пекучих пестошах вітрів,
 І джміль, густої спеки повен,
 Загруз у чебрецях.

... А нас у човені любови
 Вколисує блакитна повінь
 В міжзоряних морях.

11. VIII. 1964

III

І полонинка та ж сама
 Ї та ж сама річка — все, як було,
 Лише когось — тепер нема.
 І день пливе порожнім гулом,
 Такий байдужий і чужий.

І ти спинився на межі.
 Гей, десь коня, коня піймати —
 Щоб доганяти і догнати!

Гантер, 16. VIII. 1964

ВІЙНА

А що ж таке війна?
 Смерть і безсмертя разом.
 1920

I

Купив цей час фальшивою ціною:
 Ісходом, втечею, роками болю й зла.
 А треба було впасти серед бою
 На тій землі, де молодість цвіла.
 А треба було вдряпатись кігтями
 Заклякких рук в той криворідний ґрунт,
 Зерном лишитись — хай би в вовчій ямі, —
 Щоб вирости з землі і гнів, і бунт.

28. III. 1966

Пам'яті Олександри Миронович.

Ще перемога тліла по шляхах,
Що ними ворог утікав безладно.
Де гуркотів вогонь, чаївся жах,
Там ніч засяла синя і баладна.

І в сріблі місяця село, як лаштункі
Театру спогадів. Не вірилось, що з хати
Ось з'являться і очі й стан стрункий,
І буде пес по-справжньому брехати.

Ні. Тиша пустки. Коней розсідлать.
Поставить варту. Кухню підтягнути.
Все розраховане. Боїв не оминуть,
Бо й ніч ось причаїлася, як тать.

30. III. 1966

III

Не було звички замикати хати.
За нею сад і квітнув, і шумів,
За ним город, зелений шовк левади,
А там — Синюхи безустанний спів.

І все купалось в небі, що як море
Єднало землю з всесвітом.

... І вмить

Все зникло. І не був то сон, ні змора.
Була лиш помста неживих століть.

Ніхто не чув, як далечінь гукала,
Як сонце тьмарилось — ніхто не зрозумів.
Ревла худоба: тільки звірі знали,
Тільки вони відчули Божий гнів.

Гадали — все минає, все зникає,
Все — поступ.

Ні. Не стукнувши, підкравсь
В твою оселю бородатий Каїн.
Він вбив живих, а мертвих — розікрав.

30. XI. 1967

(Року 1914 була повна затьма сонця).

ПОБАЧЕННЯ

I

Вже жовтень ржавів. Дотлівала осінь,
 І серце десь блукало як сліпе,
 І серце згадувало у знемозі
 Ту провесну й далекий Вінніпег,

Ту далину, що відійшла так лунко,
 Той ранок, що розрізав скудний час,
 І ту сочисту вишню поцілунку,
 Що так без жалю розлучила нас.

І ось так близько ті ж вишневі очі,
 І зайві окуляри, й стиск долонь.
 І серце більш нічого вже не хоче,
 Лише, Кармен волинська, той вогонь.

30. XI. 1967

II

Читаю зустріч цю, як книгу,
 Що розгортаєш знов і знов,
 Бо знаю: за серпанком снігу
 Південні очі, як вікно

У Батківщину. Рук смаглявих
 Жагучий стиск. Круте плече.
 ... А за плечима — ті заграви,
 Той грім гармат, те сяйво слави,
 Що все, як молодість, пече.

Так втілилася Батьківщина
 В уста, в шаблі крилатих брів,
 В пахке волосся з-під хустини,
 В ходу, що леготить, як спів.

30. XI. 1967

Євген Маланюк у Нью-Йорку

Євген Маланюк

Ліворуч угорі — у військовій школі; внизу — в Празі (1928); праворуч — у Празі (1924).

Розповідь про Лену

Евген Маланюк

Хтось переказав недавно спробу зробити нову легенду, зв'язану з Леною, ніби вона росіянка, але тому, що народилася на Україні, мала велике почуття обов'язку до батьківщини, служила їй і т. д. Отже, тут — неточність і, я сказав би, може, наївність. Лена зовсім не народилася на Україні. Вона народилася в Санкт-Петербурзі, в старому Петербурзі, де батько був досить високим урядовцем у міністерстві рільництва (директором водного департаменту), і життя її укладалось, очевидно, так, що, може, вона пішла б дорогою Ганни Горенко-Ахматової, може, якоюсь іншою... Але все таки походження і кров відіграють значно більшу роль, ніж прийнято думати.

Батько Лени, покійний професор Шовгенів, якого я мав щастя слухати більшу частину з моєї технічної освіти, був живий, культурний, надзвичайно многогранний чоловік, який дуже інтересувався літературою і знався на ній. Завше, коли згадую про нього, мимоволі доводиться зупинитися на цьому. Це був дуже рідкий виняток ученого і практикуючого інженера. Як інженер-творець, він був автором і реалізатором зрошення Туркестану, потім була регуляція на Волзі, була регуляція Москва-ріки. Але, крім того, це була людина ще і науковець у повному розумінні цього слова. Коли бувало зупинялися ми ще студентами, а мені доводилося з покійним говорити, то поставало питання, чому таке прізвище дивне — Шовгенів, Шовгенов, — і я пам'ятаю, що покійний говорив про якісь осетинські, кавказькі коріння. І от уже під час окупації, либонь у Львові, прийшлося побачити витяги з архівів, опубліковані, здається, професором Ковалевим. І там знайшлася дуже проста розгадка цієї неясности. Десь в актах Лівобережжя часів Гетьманщини, на переломі 17-18 століття, була судова справа при сотенному суді, де виступала — здається, як сторона оскаржуюча — певно дуже темпераментна молодиця з прізвищем Шовгениха. Отже, видно, що це був дуже давній рід на Лівобережжі, і, може, там колись були якісь осетинсько-кавказькі сполучення, але вони, як звичайно на нашій батьківщині, поглинулися українським морем, і залишилося дуже мало від старого коріння.

Що стосується матері Лени, то вона була донькою священика з Поділля, так що з того, що людина народилася в Санкт-Петербурзі, робити якісь висновки не доводиться. Думаю, що легенда згасне, щойно почавшися.

Правда, що Петербург, як ви знаєте з історії нашої культури і літератури, відігравав певну роль. Все таки і Тарас ходив по тих вулицях, і ще раніше Гоголь... Петербург віддавна був певного роду азилем в імперії; і тепер, коли він уже називається Ленінградом, досить часто люди, з огляду на неможливість існування на батьківщині, втікають туди. З другого боку, Петербург — це була чужина, дуже гостра кліматично і з кожного іншого погляду, і вона давала певну дистанцію для того, щоб бачити батьківщину в іншій панорамі. Хоч Лена тоді була ще дівчинка, але і це могло відіграти певну роль.

Думаю, що все ж таки якісь властивості її характеру були вже тоді, перед війною. Елемент, який називається особистістю, вже тоді посідав домінуючу роль в її духовній постаті. Я думаю, що до неї можна пристосувати в такій же самій мірі, а, може, й більшій, слова з вірша Олекси Стефановича, які я колись цитував стосовно Ольжича, що «був він більш, ніж сірий і камінний його вірш». Вірші Лени не були ні «сірі», ні «камінні», так як вони, скажемо, були в Ольжича, але дійсно її постать була — більша, і з цього боку треба до неї підходити, бо це дає ключ до розуміння її в цілості.

Між іншим, ще така цікава петербурзька дрібничка: може, мало хто знає, що її хрищеною матір'ю була — Зінаїда Гіппіус. Це була дружина і приятелька-подруга відомого філософа і белетриста Дмитра Мережковського (теж прізвище «страшно» російське). Очевидно, про жодні впливи не може бути мови, але коли ви познайомитеся з творчістю Зінаїди Гіппіус (а вона була не тільки дуже цікава поетка, але дуже цікавий критик, я сказав би, взагалі мислитель), то там якийсь паралелізм є — дуже дивний, майже містичний... Його пояснити раціонально не можна, але він безперечно є.

Лена, як особистість, також мала в собі елементи, які були, скажемо, в Башкірцевої. Тільки з тією різницею, що в Башкірцевої поглиналося все жаждою слави як такої. Отже, її внутрішній потенціал духовний розвивався тільки в цьому напрямку. У Лени зовсім інакше. Для неї слава не являла нічого дуже приваблюючого: вона не шукала її і просто не відчувала її чару. Але вся її величезна наснага динамікою духовною і психічною пішла власне в Батьківщину, тим більш сильно, тим більш динамічно, що вона дивилася на неї очима людини вже дорослої і вирослої поза батьківщиною. Це також має величезне значення, бо часом еміграція, чужина дає зовсім іншу перспективу. Крім того, вона вже дивилася крізь призму історії нашої і нашої долі земної, як народу, і тому всю свою величезну духовну енергію вона вклала у велике почуття до Батьківщини.

Думаю, що з цим в'яжеться і та трагедія, яка довела її до болючо передчасної смерті, бо могло статися також і так, що ми сьогодні зустріли б її тут. Але сталося інакше.

Ніякі розумові аргументи не переконували її, щоб вона

цієї подорожі до Києва не робила. Зокрема — признаюсь, я мав цей гріх — я її переконував; може, тому, що я вже не був дуже зелений політично, дещо бачив і дещо думав. Я не мав особисто ані крихти, ані грама якогось оптимізму, який все ж таки був би конечний для такого роду подорожі на батьківщину. Це тепер ми тільки бачимо, в яку добу живемо. Тоді ще, очевидно, можна було мати якісь ілюзії, але сьогодні — не така проста річ. (От недавно читали ми в газетах: райхскомісар України Еріх Кох, виявляється, чудово живе досі в «людовій» Польщі, і навіть більше того, здається урядові, що він там знайде якийсь скарб бурштиновий... Отже, людина, яка була, може, одним із найбільших злочинців серед тієї сили, що прийшла на Україну, і взагалі в світі цілому, — така людська гнида живе до сьогоднішнього дня і, правдоподібно, буде жити. Це я кажу тільки для ілюстрації того, яка це доба). Тоді, на початку сорокових років, очевидно, не можна було собі уявити її аж так рельєфно, але все таки деякі побоювання були. Зокрема мені видавалося, що це просто не раціонально. Я все переконував Лену: «Ну добре... Ви поїдете до Києва, місцеве заціліле громадянство буде на вас дивитися, як на когось, хто щось знає, у щось втаємничений, але ви і не втаємничені, і нічого не знаєте. Значить, ви будете поставлені в фальшиве становище». Нічого не помогло. Вона кинулася туди з якоюсь несамовитою енергією, з несамовитою силою. Було, може, й бажання пригоди. Було, може, чисто жіноче — якась цікавість до тієї батьківщини. Було, може, все... І я пригадую собі, вона писала досить регулярно, скільки можна було в дорозі. Перші листи були дуже ентузіастичні, але пам'ятаю останній лист, який був кинутий у Житомирі: там були такі слова: «Боюсь, що Ви мали рацію». Думаю, що після Житомира вона вже, безперечно, знала, на що вона йде. Знала, що йде на жертву і що в жертву буде принесене її все ж таки молоде і ще повне творчости життя.

Отже, на цю сторону, на її особистість, хотілось би найбільше звернути вашу увагу. Бо вона більша і за ту спадщину літературну, яка залишилася, і за ті всі, скажу так, формальні речі, які вона в житті творила. Це, може, в меншій мірі позначилося на її поезії, в більшій — на деяких її статтях, есеях. Зокрема дуже сильна і дуже важлива для її світогляду, для її наставлення була річ, яка називалася «Партачі життя». Вона вся, як істота, була якимось протестом проти сірости, проти безбарвности, нудоти життя, яку роблять партачі, не лише наші, але й світові. Це була людина, яка хотіла радості, хотіла барвистости, повноти, і ще радості, і ще радості з усім королівським значенням цього слова. Радості, неприступної для плебея. І думаю, що ця жадоба радості і повноти її штовхнула поцілувати Батьківщину востаннє.

Ленін і Клявзевіц

Е. М.

Батьківщина, народ (нація) — категорії історичні. Якщо в час війни... йдеться про боротьбу проти гнобителя («ига»), що гнобить народ, я зовсім не проти такої війни і цілком не боюся слів «оборона батьківщини»...

(1919)

Дали тобі в руки рушницю і чудову, за останнім словом техніки сконструйовану скорострільну гармату, — бери той інструмент смерті і знищення, не слухай перечулених зойків тих, що бояться війни. На світі ще є багато того, що має бути витереблене вогнем і залізом.

(1915)

Владімір Ульянов (Ленін)

I

Наведені дві цитати не належать до найбільш мілітаристських і патріотичних в літературній спадщині відновителя — у формі СРСР — російської імперії. Не сумніваємося одначе, що й вищенаведених речень вистачає, щоб здивувати не тільки пересічного читача, але і багатьох, яким здається, що добре знають постать Леніна і його роллю у подіях по першій світовій війні.*)

Зазначмо відразу, що такого мілітарно-патріотичного роду цитати з цілого ряду праць Леніна, присвячених виключно проблемам воєнно-революційним і військовим, наводити можна без кінця, а праць тих налічити можна щонайменше десятки.

А одначе й досі ім'я Леніна автоматично викликає передовсім такі асоціації, як антидержавний і апатріотичний комунізм, «пролетаріят не має вітчизни», «революція соціальна», «щастя всіх трудящих», анаціональний інтернаціоналізм, ба навіть пацифізм, бож Ленін був ніби апостолом гасла «війна війні», а створений ним СРСР, як відомо, є й

---

*) Згадати хоч би відомого советолога Ісаака Дойчера, що донедавна був безконкурентним арбітром світової опінії в цих справах (примітка 1967 року — Е. М.).

донині «твердиною світового миру і демократії». В уяві широкого загалу це ім'я стало ніби раз назавжди синонімом виключно «революції», отже бунтівництва, боротьби з «царатом», партійного фанатизму, вузького антидержавного доктринерства, навіть — політичної ліквідації Росії як держави . . .

Так починається легенда.

Розуміється, існує забагато добре знаних сил як в СРСР, так і ще більше поза ним, яким на подібній пацифістично-соціалістичній легенді залежить і які роблять усе (в літературі, театрі, фільмі, в газетній фразеології), щоб саме ту легенду закоріiniti в уяві загалу, а постать Леніна забронзувати саме в тому стилі надовго, якщо не назавше. Ця бо легенда, яка нібито зв'язана з ідеєю вселюдської справедливості, впливає за інерцією ще й сьогодні й виглядає, розуміється, більш привабливо в порівнянні з дійсністю, яку та легенда маскує.

Переборювання легенд не належить до речей легких. У характері самої людини лежить нахил до легенди і потяг до всіякого роду мітотворчості.

Владімір Ульянов, ліпше відомий під більш романтичним псевдонімом «Ленін», помер 21 січня 1924 року. Може, ще не прийшов час для всебічної оцінки постаті Леніна в мірилі історичному. Виглядає однак, з огляду на темпо подій останньої доби, що час уже достатній для спроби очищення постаті відновителя і рятівника російської державности від густої мли комуністичної легенди.

Забагато маємо творів на цю тему, званих науковими (отже, більш-менш соціалістичних), занадто часто зустрічаємо більш або менш поетичні, белетристичні твори, збірники спеціально вибраних, а тому переважно досить нудних теоретичних праць самого більшовицького вождя. Але не маємо й досьогодні навіть короткої праці, яка б висвітлювала практичні політичні чини й історичні досягнення тієї людини в царині російсько-державній. Немає навіть брошури, яка б представила постать Леніна менш теоретично-легендарно й традиційно, але натомість більш реально: Леніна як державного мужа, який у момент катастрофи російської державности, у момент, здавалося б, безповоротного розпаду імперії, ба навіть банкрутства самої російської політичної доктрини, зумів розпад імперії стримати, політичні наслідки політичної катастрофи звести до мінімуму і в новій радянській формі доктрину російської державности — відродити.

У дійсності це все виконав «пацифіст», «доктринер» і «професійний революціонер», «апостол світової революції» і наступник Маркса. Здійснив насправді, в кожному разі з далеко більшим успіхом, ніж пророковану ним комуністичну революцію, всесвітню,

Свідомо залишаємо на боці значення і ролю «ленінізму» на теренах позаросійських. Говоримо тільки про чин

політично-мілітарний і державно-політичний Леніна, російського державного мужа у бурхливий період 1917—22 років. Наслідки того чину оглядаємо сьогодні у формі СРСР.

Що ця держава й досьогодні не може політично усталізуватися, що демонструє світові приклади виняткової в історії варваризації та абсурдного витереблювання будь-якої живої культури і будь-яких проявів органічного життя, що залишається вона державою кризовою, яка постійно перебуває на самій межі нової катастрофи — все це ніби тільки зворотна сторона своєрідного «генія» Ульянова-Леніна. Безумовна мілітарно-політична перемога Леніна — утримання сакраментальної російської «єдності» антиорганічного механізму держави — досягнена була, щоправда, страшною ціною багатомільйонових людських жертв, величезного знищення культури і життя національно-органічного, страшною ціною організованого насильства над усяким органічним, отже національним життям взагалі. Але була це фатальна, одначе неминуча «марксистська» заплата за здійснення Леніном на терені колишньої Росії реальних політично-державних цілей.

Ця політично-мілітарна перемога Леніна, можливо, залишиться в історії перемогою Пірровою, тим не менше то була перемога, парадоксально одержана соціалістичним теоретиком, ніби ворогом російської державности, російським інтелігентом, здавалося б, далеким від всякого мілітаризму.

У цьому нарисі маємо на думці хоч коротко відповісти на питання, звідки у невійськовика і соціаліста Леніна з'явилися несподівані мілітарно-політичні нахили й ціхи, а тим самим політично-державні здібності.

II

Ім'я генерала Карла фон Клявзевица (1780—1831), поза відносно вузьким колом професійних військовиків або тих, що спеціально інтересуються воєнними проблемами, нічого або дуже мало говорить широкому загалові.

Цей найвидатніший мислитель у царині стратегії аж до початку 20 стол. залишався в тіні і навіть у себе в Німеччині не був належно оцінюваний воєнними теоретиками. Протягом цілого 19 стол. в Німеччині вийшла тільки двотомова монографія (властиво біографія) вже по війні 1870-71 pp.: Schwarz, „Leben des Generals Carl v. Clausewitz“ (Берлін, 1878). Щойно на початку нашого століття починають виходити поважніші праці про Клявзевица, і то не тільки в Німеччині (Р. Creuzinger, „Niegels Einfluss auf Clausewitz“, Берлін, 1911), але й у Франції (докладна монографія Р. Roques, „Le général de Clausewitz. Sa vie et sa théorie de guerre“, Париж, 1912). Перед і після першої світової війни, розуміється, зацікавлення Клявзевицом зросло, особливо по перевороті 1933 року у Німеч-

чині. Це були спорби оцінити не оціненого в свій час великого німця, найсправжнішого (як окреслила його пані де Сталь), німця з німців.

Пруський старшина досить скромного походження (син урядовця), Клявзевіц, попри свої великі здібності і повну широкіх можливостей наполеонівську добу, військової кар'єри не зробив. Гарячий і відважний патріот всенімецького об'єднання, свідок жалісного приниження батьківщини, видатний член таємного пруського «кола реформістів» і також найбільший приятель Шарнгорста та Гнайзенав, врешті, емігрант, єдиною ідеєю якого був розгром Наполеона з... одночасним закоханням у його геніяльність. Цей антинаполеонівський патріотизм привів Клявзевіца до російської армії царя Александра I (роки 1812—14). Як полковник російської армії, він брав участь у битві під Бородіно і, правдоподібно, співпрацював при створенні оборонного пляну, плянового відступу військ Барклая і Кутузова. Можливо, також, що він багато зробив у справі деморалізації і розкладу пруських відділів Великої армії.*)

У російській армії Клявзевіц посідав другорядні позиції, на яких ніколи не міг виявити на більшу міру своїх здібностей начальника і свого багатого воєнного досвіду. Пруська батьківщина, до якої опісля він повернувся по закінченні кампанії проти Наполеона, була для нього занадто тісною, тим більше, що Клявзевіц не належав до «юнкерів» чи панпрусистів. Не оцінений, знеохочений і самотній, він замкнувся в кабінетній праці. Щойно повстання в Польщі спричинило покликання Клявзевіца до активної служби на начальника штабу т. зв. обсерваційної (на кордоні Польщі) армії під командуванням Гнайзенав.

Це був перший і останній вищий пост Клявзевіца в діючій армії. Тоді почала переслідувати його думка про смерть. «Якщо я помру, то смерть є аджеж частиною моєї професії... Не можу Тобі висловити, з якою погордою до людської думки я покидатиму цей світ», — писав він у листі до дружини 29. VII. 1831. Клявзевіц не вірив у можливості російської армії і багато сподівався від польського повстання, яке уявляв собі як революційний рух проти тодішньої «реакції». Тяжким ударом для Клявзевіца була смерть начальника і єдиного його приятеля — Гнайзенав, який того ж року помер на холеру, і більш ніж стримане відношення до тієї смерті з боку короля і двору. Після поразки польського повстання Клявзевіц повернувся до Бресляв, де 16 листопада 1831 помер також на холеру.

*) Є відомості, що саме Гнайзенав запропонував Клявзевіца Александрові I у Вільні, дораджуючи всіма способами протягати війну, відступаючи і нищачи все за собою, бо, як він казав, «кожний похід Наполеона обрахований на короткий час» («блітц-кріг»). Гнайзенав також автор відомого афоризму: «Росія — велетень на глиняних ногах».

Коли б не енергія дружини Клявзевица Марії (з дому Брюль), жінки великого серця й інтелекту, справжньої музи свого чоловіка, прізвище Клявзевица майже напевно залишилося б невідомим. Вона піклувалася його позаслужбовою науковою працею ще за його життя і вона ж була редактором та видавцем його творчої спадщини: понад 600-сторінкової праці в трьох томах, під скромним наголовком «Vom Kriege». Після виходу останнього тому, змучена працею і перешкодами, Марія фон Клявзевиц померла (1836).

«Vom Kriege» — не тільки граматики війни (Клявзевиц казав, що війна, будучи продовженням політики, не має власної логіки, але має власну граматику). «Vom Kriege» це передовсім — філософія війни. Значення «Vom Kriege» в історії розвитку стратегічної мислі можна порівняти хіба з «Критикою чистого розуму» Канта в історії філософії.

Воюючи проти Наполеона як старшина навіть у лавах армії чужої держави, Клявзевиц уже тоді оцінив виняткове значення генія Наполеона в історії стратегії. Праця Клявзевица була філософічно-науковою синтезом в царині воєнного мистецтва доби Наполеона. У тій праці вояк, мислитель і гарячий патріот, що пережив тяжку добу національної безсилости, упадку і приниження (як три століття перед ним фльорентієць Макіявеллі, улюблений автор Клявзевица), зробив у стратегії повний переворот: ліквідував дотогочасну механістичну схоластику 18 стол. і переніс центр ваги воєнного думання з чинників зовнішніх (кількостей, простору, механічних рухів, до речі, чисто «геометричних» і всілякої техніки взагалі) на людину і рушійну силу її моралі. Наполеон і його доба давали аж надто переконаливу ілюстрацію і живий аргумент до цього. Опрацьовуючи цю концепцію, Клявзевиц уже на початку 19 стол. пророкує, що війни майбутнього будуть «війнами народу з народом».

Він спромігся подивитися на війну, як на феномен, критичними очима самостійного мислителя, що не був засліплений жодними дотихчасовими теоріями. Він проаналізував феномен війни від початку до кінця, шукаючи в змінностях її форм — моментів незмінних, постійних, щоб зформулювати не «догмати», проти яких перестерігав, а бездискусійні закони, які впливають з природи війни, як також з залежності поміж причиною і наслідком.

Клявзевиц застосував поняття «ідеальної» абсолютної війни. Її більш або менш zdeформовані дійсністю форми — це і є, за Клявзевицом, війни «історичні». З цього заложення чисто філософічним шляхом Клявзевиц подає дефініцію війни як «акт насильства, що має на меті змусити противника виконати нашу волю», аж до «неспроможности противника чинити опір». Звідси Клявзевиц приходять до висновку, що «ціллю абсолютної війни є абсолютне знищення ворога». Але реальна, «історична» війна, що є більшим або меншим ступенем zdeформування війни абсолютної, — ніколи не буває

актом ізольованим. Вона є частиною політичних відношень.

Таким чином Клявзевиц доходить до генеральної тези свого твору: війна є продовженням державної політики, лише провадженої іншими способами. Отже, війна є своєрідним знаряддям політики. А що політика змінна, так само змінна й війна, яка в історичній дійсності «може бути війною (абсолютною) тільки в більшому або меншому ступені. Єдино геній Наполеона (що був ніби головним героєм книги Клявзевица — Е. М.), стратега і політика в одній особі, спромігся показати світові війну, доведену до її абсолютної досконалости» («Vom Kriege», розділ VIII, частина 2), коли її перебіг нестримно вів до цілковитого розгрому противника. Бо «тільки перемога вирішує все і звільняє від гріхів усіх помилок».

І власне цей капітальний твір пруського генерала посідав чи не найважливіше місце в підручній бібліотеці Леніна. Власне цей твір російський соціаліст і марксист не лише читав, а й студював протягом довгих літ еміграції. Власне такого великого учителя, як Клявзевиц, мав російський інтелігент і людина, чужа військовості, що їй судилося в момент катастрофи петербурзької імперії відограти таку вирішальну політично-мілітарну роллю.

III

Про те, що Ленін добре знав твір пруського генерала, згадують не лише біографи Леніна, але і сам він ніколи не крився з тим, неодноразово підкреслюючи своє визнання і гарячу пошану до великого німецького воєнного мислителя.

Ленін цитує Клявзевица часто і щедро. Посилається на нього в найважливіших своїх промовах, у хвилини для судьби Росії по 1917 році — вирішальні. Цитує його детально, виписуючи часом цілі розділи з «Vom Kriege» в ряді статей і праць, присвячених проблемам політично-військовим, або військово-революційним, як «Соціалізм і війна», «Крах Другого Інтернаціоналу», «Про дитячу лівизну й дрібноміщанство», «Війна і революція», «Воєнна програма пролетарської революції», «Мир або війна» та інші. Впливи думок Клявзевица виразно видно на всьому, колибудь написаному Леніном на теми або з приводу проблеми війни і боротьби.

Нарешті, Ленін залишив по собі документ найбільш вимовний. Це праця під наголовком «Нотатки і зауваги на маргінесі капітальної праці Клявзевица» (увійшли до 12 тому зібраних творів Леніна, як також вийшли окремим виданням 1933 року).

Цілком певно встановлено, що вже з початком світової війни 1914 року Ленін-емігрант студював працю Клявзевица цілком поважно, виписуючи і перекладаючи цілі розділи з німецького оригіналу, додаючи до них дуже характеристичні

уваги і коментарі. Він систематично посилається на працю Клявзевица, особливо в полеміці з Кавтським та Плехановим, провадженій ще на еміграції. Але немає сумніву, як це бачимо з відповідних праць, що Ленін повертався до «Vom Kriege» також пізніше, особливо в добу виборювання влади (неточно звану «революцією»), як також у добу започаткованої ним війни (звичайно званої «революційною», або «громадянською») за втрачені, наслідком розпаду імперії 1917 року, землі колишньої Росії, — війни з Україною, Фінляндією, Грузією і т. д.

Трудно встановити точно, коли саме і з якого приводу Ленін взяв уперше до рук твір Клявзевица. Про його відносно раннє зацікавлення проблемою війни свідчить, наприклад, давня стаття Леніна під наголовком «Капітуляція Порт-Артуру» (увійшла до VII тому зібраних творів), в якій уже зустрічаємо думки Клявзевица («війни тепер провадять народи» й ін.). З немалою правдоподібністю можна твердити, що Ленін дійшов до Клявзевица не самостійно, як то, до речі, з росіянами буває. Його увагу скерувала коротка замітка про Клявзевица одного з соціалістичних «майстрів» — Фрідріха Енгельса в листі до К. Маркса.*)

1934 року видано в Москві дуже пильний переклад твору Клявзевица з додатком всіх, навіть найдрібніших уваг і коментарів, що їх зробив Ленін ніби на маргінесі «Vom Kriege». Це спеціальне видання дає щойно повне поняття, до якої міри докладно і поважно студіював Ленін той твір не тільки детально, але й з дивним, як на невійськового і марксиста, відчуттям самого духу праці військовика-мислителя.

Власне з того видання видно, чому саме Ленін, а не хтось інший серед багатьох славнозвісних російських діячів і революційних вождів, переміг і ту перемогу зумів реалізувати технічно. Не дивно. Такий всіма визнаний соціалістичний вождь і найавторитетніший ідеолог марксизму, як Плеханов, або такий лідер найчисленнішої і наймогутнішої (як тоді здавалося) соціал-революційної партії, як Чернов, — напевно ніколи не «знизилися б» до читання «кровожерних» і, розуміється, контрреволюційних думок якогось там генерала. Так само правдоподібно поступав бідака Керенський, навіть у період, коли посідав пост — жалься Боже!

---

*) Ця увага Ф. Енгельса про Клявзевица мала характер дуже своєрідний і до певної міри навіть анекдотичний. У частині I, розд. II «Vom Kriege», як також у розділі III цієї ж частини, Клявзевиц, заради уяскравлення своїх думок, не зовсім щасливо ужив порівняння битви з дисконтуванням векселя, а в ійній з «конфліктом великих торговельних фірм», отже, власне ці «торговельно-вексельові» метафори Клявзевица звернули увагу Енгельса на його твір, і, очевидно, дуже припали обом апостолам до смаку (приблизно на початку 1858 року, як видно з дати листа: 7 січня 1858).

— верховного головнокомандувача всеросійських збройних сил.

Тільки Ленін зумів це зробити.

Це він спромігся поділити свої зацікавлення і свій час між «Капіталом» Маркса, з одного боку, і «Провійну» Клявзевіца — з другого. Ба навіть досить дивним способом, у своїй дивній ментальності Клявзевіца з Марксом сполучити.

Не підлягає сумніву, що засвоєння науки про війну від такого учителя, як Клявзевіц, як також набуття певних знань з царини військової техніки, дало Ленінові в руки велику і певно вирішальну карту.

Сполучення ж безумовного знання механіки історії Росії і психіки пануючого в ній народу з військовим знанням — одразу висунуло особу Леніна серед багатьох кандидатів на вождів російської революції і претендентів до спадщини влади над Росією.

У процесі студювання твору великого воєнного мислителя Ленін запозичив від Клявзевіца передовсім немилосердний реалізм його мислення. Найліпшим прикладом того реалізму Клявзевіца є його основна формула, що її фахівці вважають за квінтесенцію цілого «Vom Kriege»: «війна є продовженням політики». З розділу VIII (а власне з «Шкіців до розділу VIII», як назвав цю частину Клявзевіц, вважаючи її за незакінчену) твору Клявзевіца — «Плян війни» — Ленін зробив 30 широких цитат, а з розділу VI уривок під заголовком «Війна — інструмент політики» — переписав цілий, вважаючи його в своїх коментарях за найважливіший.

Усвідомлення істоти війни в інтерпретації Клявзевіца охоронило Леніна від «соціалістичної» наївності людей 19 стол. у військових справах, охоронило від недоцінювання мілітарного моменту в політиці. А саме це була типова хвороба соціалістичних діячів з їх постійними мріями про «роззброєння», «народну міліцію» тощо. Охоронило його від пересадної віри в силу самого лише «слова» а ля Дантон і взагалі від всілякого революційного романтизму. Як також — імпровізації в царині боротьби.

Завдяки Клявзевіцові, Ленін почав розуміти революцію як завоювання влади над Росією, одночасно з окупацією її теренів. Отже, між війною і революцією, як активною бойовою формою політики, він не бачив різниці. Ці поняття — війна і революція — зробилися для нього в процесі студювання Клявзевіца синонімами.

А якщо це так, якщо революція — війна, то вона мусить — за Клявзевіцом — мати на меті цілковите (в ідеалі) знищення ворога, dokonane всіма способами — «дозволеними і недозволеними», без милосердя і компромісів («переможець має завше рацію!»). Рівночасно Ленін дуже докладно усвідомив собі, бож він над тим спеціально зупинявся і коментував, що «оскільки війна є частиною політики, вона на-

биратиме її прикмет». «Коли політика стає більш всеохоплюючою і потужнішою, то такою самою стає й війна. І те її зростання може дійти рівня, при якому війна набирає характеру абсолютного» («Vom Kriege», III). «З цієї точки зору, — додає від себе Ленін, — всі війни є одною природою, але війна тим більше стає „воєнною“, чим глибше є політичною» (коментар Леніна).

А що ж могло бути більш політичне від рятуння двоконтинентної імперії, що розпадалася 1917 року!

Вже в перших своїх працях на теми війни, як, наприклад, «Капітуляція Порт-Артуру» (том VII, зібрані твори) зустрічаємо твердження, що далеко відбігає від думок ортодоксального марксиста і «партійника». Читаємо там, між іншим: «Війна зриває фальшиві вивіски, війна демаскує внутрішню гнилизну... війну тепер провадять народи». Вже з цих речень, особливо з останнього, виразно позиченого у Клявзевіца, бачимо, як ґрунтовно Ленін здавав собі справу з дійсності і яким далеким він був в істоті речі від фразеології «клясової», — він послуговувався нею тільки тоді, коли цього вимагали обставини і неуникненна при зверненнях до мас демагогія.

В одній з ранніх, правдоподібно ще передвоєнних статей під наголовком «Воюючий мілітаризм» читаємо просто приголомшливе для антимілітариста й інтернаціоналіста твердження: «Вітчизна, тобто дане середовище політичне, культурне і соціальне, є найбільш потужним чинником у класовій боротьбі пролетаріату... Для пролетаріату не може бути байдужою доля властної батьківщини» (том XII, стор. 314).

У статті 1915 року «Крах Другого Інтернаціоналу» читаємо ось яку апологію військовости: «Візьмім сучасне військо, це є один з найліпших прикладів організації! Добра вона вже тому, що є еластична, а одночасно накидає мільйонам єдину волю (підкреслення Леніна). Сьогодні ці мільйони сидять у себе по хатах на різних кінцях країни. Завтра — мобілізаційний наказ — і всі скупчуються у визначених для них пунктах. Сьогодні лежать в окопах, часом місяцями, завтра у зовсім іншому шикуванні йдуть в атаку. Сьогодні показують чудеса відваги, ховаючись від куль і шрапнелів, завтра показують чудеса у відкритому бою. Сьогодні їх передові частини закладають міни під землею, а завтра кидаються на десятки кілометрів вперед за вказівками літунів. Це справжня організація, організація, коли в ім'я єдиної мети, надхненні єдиною волею, мільйони людей змінюють форми своїх взаємовідносин і своєї діяльності, змінюють місце і способи дії, змінюють знаряддя і зброю, відповідно до змін умов і вимог боротьби» (том XVII, стор. 275-276).

У цій апології військовости дзвенить аж патетична нота неофіта мілітаризму і ніби радісне захоплення невійськовика і соціаліста 19 стол., що раптом несподівано над сторінками «Vom Kriege» прозрів для військових справ.

І далі в тій же праці Ленін, любовно описуючи зброю, вергає громи на «н и т и к і в»-інтелігентів, як Плеханов, і цілком у стилі Бісмарка згадує про «вогонь і залізо».

У час світової війни «антимілітарист» Ленін з саркастичною погордою говорить про «роззброєння», яке уважає за порожнє гасло: «Тепер імперіялісти мілітаризують не тільки весь народ, але й молодь... Мусимо сказати їм з цього приводу: тим ліпше! скоріше вперед!» («Про гасло роззброєння», том XIX, стор. 317).

Тільки люди, які не вміють читати Леніна або занадто довіряють зовнішній «клясово-пролетарській» оболонці його фразеології, не бачать тих місць, де «міжнародник» Ленін говорить про «народ», «вітчизну», «велику таємницю народин війни» (том XXVII) з виразністю, що виключає будь-які дискусії. Адже так часто повторює Ленін, що «вітчизна, народ („нація”) то категорії історичні і що «з точки зору марксизму (sic!) такі загальні і абстрактні поняття, як „апатріотизм”, — не мають жодної вартости» («Воєнна програма пролетарської революції», том XIX, стор. 325).

І не дивлячись на все це, легенда про Леніна як «паціфіста», «антидержавника», «інтернаціоналіста» і тільки «революціонера» триває донині.

На VII партійному з'їзді Ленін, певно на велике здивування своїх партійних товаришів, говорить мовою дуже мало подібною до традиційної мови соціалістичного антимілітариста, «Найпершим і найбільш основним завданням як нашої партії, так і цілого авангарду свідомого пролетаріату (тобто тих, що вірають у Леніна як вождя — Е. М.) є застосування найбільш енергійних, немилосердно рішучих, драконівських способів для піднесення самодисципліни своєї і дисципліни російських мас з метою усвідомити їх, що не уникнути їм історичного наближення Росії до війни визвольної, вітчизняної („отечественной”), як не уникнути всебічного систематичного, всезагального навчання населення військового знання і воєнної тактики» (том XXII, стор. 339).

Про враження з приводу тих антисоціалістичних «мілітаристичних відхилень» Леніна у партійних товаришів можемо судити по тих інвективах, які виголошував Ленін на адресу т. зв. «лівачьких комуністів» у період переговорів у Берестю. «Лівачки, не маючи ані крихти політично-державної освіти і будвши анальфабетами в справах військових, розуміється, кидали гасло негайної «революційної святої війни» проти всього світу, а передусім проти Німеччини. Уживаючи весь апарат свого убивчого сарказму, Ленін назвав це «дитячою хворобою лівизни і повчав: «Вимагаю поважного ставлення до проблеми оборони країни. Поважне ставлення до оборони країни — це поважна підготовка і суворий підрахунок сил. Якщо відомо, апріорі, що сил мало, то найповажнішим засобом оборони є відступ у глибину країни» (том XXII, стор. 510-511).

То вже не були слова революціонера. То були слова державного мужа, спадкоємця історії Росії і її долі, справжнього наступника російських вождів і генералів епохи Петра I й епопеї «вітчизняної війни» 1812 року.

І власне в тій своїй промові Ленін, як не раз це робив пізніше, одверто посилався на авторитет автора «Vom Kriege». «Той, хто бачив би в моїх словах („відступ у глибину країни”) тільки випадково вигадану формулу, хай прочитає у старого Клявзевица, одного з великих воєнних письменників, які є висновки з лекцій історії з цього погляду. Панове „ліві” не мають у собі й натаку на розуміння проблеми відношення сил» (том XXII, там же).

У цьому одвертому посиланні перед очима партійних «товаришів» на авторитет — страшно сказати — «генерала», Ленін мав на думці не тільки славетну теорію оборони Клявзевица («оборона — це сильніша форма ведення війни», розд. VI «Vom Kriege»), теорію, що безумовно постала на досвіді Барклая і Кутузова 1912 року при безпосередній участі Клявзевица, тоді полковника російської служби. Ленін тут передовсім мав на думці ті розділи і сторінки твору Клявзевица, де учасник кампанії проти Наполеона безпосередньо заупинявся на московському поході Наполеона, аналізував його і науково формулював висновки. Власне в частині п. н. «Шкіци до розділу VIII» (поруч розд. VI — «Оборона»), що її Ленін уважав за найважливішу, бо найбільше студював і коментував її, зустрічаємо уривок, що його можна б назвати апологією Наполеона як автора пляну московського походу. Там читаємо між іншим: «Похід Бонапарте скінчився поразкою не тому, що він попровадив його зашвидко і задалеко, як то звичайно йому закидають. Похід той, бувши єдиним способом здобуття успіху, скрахував, бо Росія не є країною, яку можна завоювати, тобто окупувати... Така країна може бути переможена єдино в наслідок її власних слабощів, а також в наслідок діяння внутрішніх ферментів. Поглиблення тих пунктів слабости політичного буття Росії може бути доконане єдино способом потрясення, що сягало б аж до серця країни. Тільки дійшовши могутнім поривом до самої Москви, Бонапарте міг сподіватися, що захитається мужність уряду і вірність народу» (розд. III «Vom Kriege»).

Уривок, з якого цитуємо тільки частину і повний зміст якого нічого не втратив у своїй актуальності донині, належав до найбільш улюблених і найбільш вистудюваних Леніном. У своїх увагах він його переписує в цілості. Можливо, що саме цей уривок став ключем усієї ленінської стратегії, яка, як бачимо, є більш традиційно-російська, історично російська, ніж «революційна» чи «соціалістична».

Річ ясна, що для партійних колег Леніна це все було протягом довгого часу китайською грамотою. І Ленін мусів довго і часто повторювати «комуністичним дітлахам» і лица-

рям «лівизни» ці державно-політичні елементарні істини, з тим характеристичним цинізмом, що був його прикметою.

31

«Ми є „оборонці” від 7 листопада 1917 року (в оригіналі „25 октября”, дата перебрання влади більшовиками — Е. М.)... Коли ми були принциповими ворогами оборончества, ми мали право кепкувати з тих, що хотіли „зберегти” свою вітчизну. Коли ж тепер ми одержали право стати оборонцями пролетарськими, вся ситуація змінилася радикально... Робітники повинні з обов'язку боронити свою батьківщину соціалістичну... Слова — „оборона батьківщини” ви ставите в лапках, що мало б означати спробу іронізувати, — та в дійсності це тільки зраджує кашу у ваших головах.

«Коли ми зробилися представниками пануючої класи (sic!)... ми вимагаємо поважного (підкреслення Леніна — Е. М.) відношення до оборони країни» (всі цитати з статті «Дитяча хвороба лівизни і дрібноміщанство», том XXII, стор. 510-511). Отакою мовою промовляв «товариш Ленін»!

В і д р е д а к ц і ї

Ця стаття була опублікована польською мовою на початку 1939 року в довоєнній Польщі; тому вона залишилася майже невідомою для українського читача. Український переклад зроблений самим автором, Євгеном Маланюком (який заховався за початкові літери Е. М.), для нашого журналу.

Під цими початковими літерами — Е. М. — Євген Маланюк опублікував у журналі «Сучасність» у цьому році:

а) рецензійну довідку про польську антологію М. Якубеца і Татяни Голінської-Баранової «Українська література» — ч. 1 (85);

б) «Кілька слів про „Варіяції”» Миколи Бажана на тему Райнера Марії Рільке — ч. 2 (86);

в) вступне слово до «Розмови з Леонидом Леоновим» і переклад цього інтерв'ю з чеського журналу «Літерарні новини» — ч. 4 (88).

Покійний поет обстоював, щоб його ім'я писати «Євген» і відповідно скорочувати літерою Е., коли мова йде про його оригінальні твори, статті, довідки. У статтях же про поета його ім'я пишеться в журналі згідно з правописом.

Там, де була юність . . .

Олександр Семененко

Є такі речі — ніби воно й дрібниця й некоштовне, а ти все виймаєш його з шухляди, все дивишся і не хочеш одвести очей. Чому? Бо колись його торкалася рука дорогої тобі людини.

Є й місця, імена, події — якимось особливо близькі й дорогі нам. Рука нашої молодости торкалася їх.

Велика їхня влада над нами. Старий альхімік доктор Фавст знав ту владу і гостро відчував їх наближення: «Ihr naht euch wieder, schwankende Gestalten». Потужною навалюю ішли вони на старого і гострий зойк виривається в нього: «Gib meine Jugend mir zurück».

У людини з такою біографією, як у Маланюка, це благаання: «Верни мені мою молодість» мало переплітатися з не менш драматичним: «Батьківщину мені верни!»

Були у нас з Євгеном спільні шухляди, звідки ми витягали сотні імен, десятки місцевостей і тисячі подробиць. Особливо останні роки просто пірнали в ту чудову річку нашої спільної пам'яті. У мене на Брукліні, над будинком, траєкція реактивних літаків, вони гудуть, а ми все порпаємося в своїх шухлядах. Марія Романівна, моя дружина, вже просить до столу, а ми все з'ясовуємо, хто жив у тому будинку, знаєте там, на розі Перспективної вулиці, в Єлисаветі.

Ці мандрівки для Євгена були живучою водою. Такий був чоловік. Та й не читавши його творів, досить було глянути на ці широкі плечі, військову статуру, слов'янські риси — ні, до асиміляції цей матеріал не надається, занадто вріс у свою землю.

Щоб відчутти своєрідність людини, не досить звичайних біографічних дат. Хочеться ковтнути повітря, яким людина дихала, хочеться очима вхопити фарби неба і землі, як вона їх бачила.

Для Маланюка то чорноморський наш степ.

Там свист херсонського простору,
Там вітер з кришталевих хвиль.

Рильський відчував «степів могутній запах і кобця з перепілкою у лапах», коли писав про чумаків.

Акварелею або пастелею наш гарячий степ не так легко віддати. Може, краще олійними фарбами. Сергій Васильківський умів показати гаряче сухе повітря, випалену сонцем землю. Фарби не яскраві. Далечинь не ясна. І десь там, за нею, майбутній поет якимось десятим почуттям міг уловити подих середземноморських культур, а ближче до своєї доби, може, тупотіння страшної великої орди,

У цю саму степову далечинь задивлявся недалеко від наших околиць, один учитель гімназії. Гімназія була в Златополі; восени і весною — болото, глибини якого і Гоголь не в силі описати. Залізниця? Яка там залізниця! Зі світом зв'язує балагула, якісь неможливі шкапи, візник з сторінок Шолом-Алейхема. А учитель дивився в степ, і щось угледів, і потім показав нам красу середземноморських культур. Учитель забутої гімназії в степу звався Микола Зеров.

Яка ж земля вихожала Маланюка?

Це той край колишніх вольностей Війська Запорозького, де він впритул підходить до Київщини. На одному боці Синюхи Херсонщина — Архангород, офіційно Ново-Архангельське, де родився Маланюк. Це західня межа степового простору над Чорним морем. Через річку вже містечко Торговиця — Київщина. Степовий край колишніх запорожців — хоч як це дивно — відрізняв себе чи то географічно, чи то психологічно від Київської землі. Дід Євгена називав людей з сусідньої Торговиці, з Київщини — «польщаками».

Історії тут багато, переважно давньої і не писаної. «За байраком байрак, а там степ та могила». Багато історій в цих могилах, ще не розкопаної.

В кінці 19 століття Херсонська губернія вже була визначально українською землею, хоча ще якихось сто років перед тим на одібраних у запорожців землях петербурзька імперія поселила різних людей. Сюди навезено сербів, хорватів, болгар, греків, волохів. Але освоїли цей край, цей вихід до Чорного моря українські переселенці. У назвах селищ ви чуєте, звідки прийшли ці люди. Ново-Українка, Ново-Миргород, Ново-Полтавка. І, вже затоплені українським морем, нагадують про татар, про Орду інші назви: Ташлик, Аджамка, Сугаклей.

Були ще в цьому українському морі острівці хліборобів-поселенців німецьких, московських і єврейських. З ними жили по-сусідському, але не змішувалися; психологічні і національні межі існували спокійно і природно.

Кажуть, що в розвитку цієї Степової України було багато подібного до Північної Америки. Кріпаччина була тут недовго, край новий, заселили його люди, що шукали волі. На цій землі колись були запорозькі паланки, зимовники — господарська база, що давала збіжжя і худобу для Січі. Поруч селянських господарств були великі маєтки. Це не були вже магнати старих українських земель, поляків було мало. Землі

великого сценічного чару, що вмерла молодою, Садовської-Барілотті. На скромному пам'ятнику ім'я і один рядок «Не щебече соловейко».

Крім тихої Бикової, крім далекої піщаної Кущівки, цей Єлисавет-Єлисаветград мав у собі багато неповітового. Для 80 тисяч мешканців дві щоденних газети, десяток великих парових млинів, завод Ельворті з двома тисячами робітників, велику торгівлю — центр багатой округи.

Ну й тут, звичайно, напрошується наш плаксивий, заявлений трафарет: зрусифіковане українське місто. Справді — трохи чиновників, суд, адвокати, євреї-комерсанти, так би мовити, загальноросійське воно.

Але тут починаються «але».

Це тут Ніщинський, учитель Духовного училища, вперше поставив свої «Вечорниці», і тоді в хорі співало багато юнкерів Єлисаветградського юнкерського училища, серед них і син Варфоломія Шевченка, приятеля Тарасового. Тут секретар повітової поліції Іван Тобілевич виріс на драматурга Карпенка-Карого. Тут виросли Кропивницький, Саксаганський, Садовський. Тут скінчив гімназію Винниченко. Тут після заслання жив і працював для людей лікар-чоловіколюбець Опанас Іванович Михалевич, член «Старої київської громади».

Маланюк не брав участі в аматорських українських виставах, він не носив вишиваної сорочки. За його часів у реальній школі не було таємних українських гуртків. Але була Україна. Вона була в традиціях українських родин. Навколо була природа, віковий хід якої так прекрасно відбивався в наших християнських святих.

Чорноморський степ підходив аж до центру цього міста, ступаючи владно через не знищені всеросійською нівеляцією околиці — Мотузьянку, Балку, Забалку, Кузні, Закузнями, Чечору.

На кожному кроці, хоч ми і не помічали, виблискували прояви нашої вікової культури у психіці й щоденному побуті людей. Без організаційних форм діяла внутрішня сила яскравих людей. Оглядаючись на нашу молодість, ми вдячно гадуємо їх. Василь Іванович Харцієв, улюблений учень Потебні був директором однієї з комерційних шкіл, людина глибокої культури. Федос Сафонович Козачинський, вихованець петербурзької Академії художеств, був учителем малювання і радив Євгенові вчитися малярства. Талановита була з Козачинського людина, але родинні клопоти примусили осісти на провінції учителем.

Стоїть перед моїми очима реаліст Женя, вже тоді широкоплечий і високий. Форменна фуражка обов'язково прим'ята. Ну який же шануючий себе молодий чоловік носитиме фуражку з обручем усередині. Обруч виймається відразу, після купівлі. Книжки до школи не можна носити в ремінцях, навіть коли це груба «Фізика» Краевича. Просто несе недбало в руці, а то й за кушак добре заткнути.

У той далекий час клубів для молоді не було. Проте можна було вийти на Дворцову вулицю. Після лекцій чомусь ніхто не поспішав додому, хібащо завзяті зубрила і холодні люди без серця. Після довгих вагань можна підійти до гімназистки і з виглядом досвідченого Дон Жуана провести її аж до хвіртки додому.

Та хто ж не був Дон Жуаном в шістнадцять років! Але лякатися не треба. Ось уривок з одного Євгенового листа до мене: «Я згадував про К... Його сестра була бліда і довгонога, себто цибата, але це не перешкаджало мені щоденно — через Ганю — передавати їй полум'яні любовні листи. Що значить літературна сверблячка! — бож цілком абстрактна. Ніколи не те що не поцілувалися, а й не доторкнулися навіть поглядами як слід. Це було якесь безуміє стерилізованого платонізму. Раз лише, пам'ятаю, під час іспитів, у неї біля ганку, ми їли з нею, зриваючи, черешні і, здається, обое мліли...»

Ніби небагато. Але — Дворцова! Скільки в тому імені. Років тридцять перед нашою молодістю цією самою Дворцовою, так само заглядаючи в чийсь очі, гуляв гарний блакитноокий Фаня Тобілевич, згодом Опанас Саксаганський. Якийсь десяток років перед нами тою ж Дворцовою пливла гарна гімназистка Льоля Балановська, з фіялковими очима і мелодійним голосом, згодом примадонна Київської опери і московського «Большого театра».

Ще добре місце для молодих був «Казьонний сад», його поетичні алеї, столітній дуб, потьомкінських часів дуб.

Коли ж настають канікули — на три гарячих літніх місяців додому, до Ново-Архангельського. Синюха, скелі, степ.

Приходить 1914 рік, війна, російська армія, фронт, українська армія.

І в листопаді 1920 року той день, коли

Степ тремтів від залізного зойку війни.
Степ стогнав. Гомін лунко котився гонами.
Воскресали так тяжко пророчі сни,
І на Захід ридали вагони.

От і чужина. І на цій чужині творчо вибухає те, чим наснажила Євгена його Степова Україна, вся Україна, земля і люди, предки і сучасники.

А юність зосталася там, вдома. І от ми з вами наче пройшли тихою зеленою вуличкою. Ми побачили дерев'яні ворота і фіртку. Дзвоника нема, і ми постукали клямкою. Якийсь м'який жіночий голос сказав нам: «Заходьте». І ми зайшли. Ми зайшли у наше минуле. Ми побули там. І з нами був такий високий юнак — реаліст Женя Маланюк.

ленка, за якого ані Тичина, ані його конвоїри ніколи нічого ісінько не чули й нічого промовити не могли. По невиясненому інциденті з Доленком Калістрат (Сокальський) вже своїм справжнім і до того незвичайно злісно писклявим голо- сом почав ставити Тичині якісь запитання, на які, зрештою, Тичина відмовився відповідати. Калістрат, то тербячи свою кепку, то погладжуючи свою бороду, почав протестувати, по- силаючися на те, що причвалав на ці збори, відпросившись з праці на фабриці, загубив свій денний заробок, а тут йому президія відмовляється відповідати, при цьому Калістрат по- вези посувався до дверей і, віддаляючися від трибуни прези- дії, підносив угору свій вражаюче пронизливо верескливий голосок, ехидно витягаючи в напрямку до Тичини свою того дня досить таки неоковирну бороду. Тичину це бородате пис- клятко чимало бентежило й нервувало... Це все, що я чув і бачив на тих для мене, зрештою, цілком нецікавих зборах.

Другого дня я довідався від Є. Маланюка, що Тичина через неназваних мені посланців висловив своє побажання зустрітися з ним. Пропозиція була прийнята, з тією умовою, що побачення — лише з Тичиною. Є. Маланюк запропону- вав мені поділити тягар спіткання. Для мене було цілком досить давніх віршів Тичини, але бачити Тичину, тобто тепе- рішнього, я не мав охоти. Тому я запитав, чому власне по- трібне це побачення.

Є. Маланюк відповів зворушливим тоном: «Ви не роз- умієте... Тичина це — як перше кохання. Цього забути не можна». Зрозумівши, що це незвичайне зворушення походить від першого читання «Скорбної Матері» й цілих «Клярне- тів», я припинив обструкцію, на час пішого ходу від Народ- ного театру до готелю Шроубек на «Вацлаваку». У цьому першорядному празькому готелі (місія УРСР платила витра- ти) нас завели до Тичини. У просторому світлому покої, крім автора «Клярнетів», був ще Досвітній, вродливий англосаксь- кого типу ясноворий мужчина. Досвітній, певно ознайомле- ний з дипломатичними умовами зустрічі, мовчки чемно по- дався геть. Ми ніби залишилися втрюх, разом з господарем. Тичина заклопотано сів, запросивши нас зайняти місця коло столу. Але на першому півслові розмови, нервово поправив- ши пенсне, скочив, навшпиньки нечутно швиденько підій- шов до дверей і заклопотано подивився спочатку через дірку в дверях, за якими зник ясноликий англосак, і ще деякий час намагався, приставивши вухо до дверей, прислухатися, чи не стежить хтось у коридорі за ходом наших розмов. На- решті Тичина знову повернувся до столу. Але, всоте поправ- ляючи тремтяче пенсне (бо й він сам неначе трусився весь час), сидів ніби на голочках.

Аж за другим разом, покинувши обсерваційний пункт (обличчям до дверної клямки), він трохи ніби зосередився і заспокоївся, і розмова була нарешті розпочата. Але неза- баром Тичина втретє і вчетверте поспішив прислухуватися до

дверей. Досвітній ще раз повернувся до покою, шукаючи в шафі потрібних для виходу до міста частин одягу чи взуття. На хвилинку зник Тичина в сусідньому покої, щоб принести, не пригадую вже яку, книжку. За час його відсутності можна було придивитися до книжок, які цілими купами лежали на бічному столі. Була там зверху і подебрадська студентська «Наша громада», в якій надруковано присвяту Є. Маланюка Тичині:

На межі двох епох, староруського золота повен,
Зазвучав сонценосно твій соняшно ярий оркестр.

Присвяту було створено прихачцем, і Є. Маланюк у тексті сквалпно виправив одне слівце: варваризм «рурку» змінив на «дудку» («...пофарбована дудка зосталась»). Поруч лежало і нове число «Подебрадки», сатиричного журналіка, де до тексту М. Чирського («Прокляття тим, що ось чим став / „Замість сонетів і октав”) Петрусь Холодний намалював типового розхристаного московського червоноармійця, який накручує катеринку з дочепленою до неї головою Тичини — з портрета, вміщеного в «Літературно-критичному альманасі» (коло 1919).

Тичина повернувся знову до нас і знову болоче скаржився на те, що йому все ввижається постать Калістрата Сокальського, що її він не міг забути по вчорашньому скандалі... Поза Сокальським дуже дошкулив Тичині, але ще ген у Харкові, російський поет Петніков, що систематично доводив харківському совнаркомові: за кордон треба вислати саме його, Петнікова, бо хіба ж Тичина надається до виступів за кордоном та взагалі до гідної репрезентації? Така постановка справи вельми ображала Тичину, і він кілька разів, поряд з Сокальським, згадував і Петнікова. Зрештою цей останній дійсно став поетом-лауреатом харківського уряду, діставши кількарічну стипендію на перебування у Берліні, звідки він цілком льояльно повернувся до надлопанської столиці. У Берліні Петніков у тіснішому гурті своїх знайомих, переважно німців-утікачів з Балтики, не оминав нагоди для дискримінації зненавиджених ним українців і України.

Поза тим вся розмова з Тичиною якось не клеїлась, бо він дбайливо тримався радянської урядової лінії; на мої зауваження, що це наслідок безнастанного терору й невгамовної пропаганди, та мої пропозиції забратись і залишити господаря самого, Тичина з цілковито знищеним, загубленим виразом обличчя автоматично поправляв пенсне й з одчаєм казав: «Гуляйте! Гуляйте ще», — неначе наше товариство його ще якось на хвилинку рятувало від оточуючих його кошмарів та примар.

Тичина, як виходило з його власних слів, беззастережно й безповоротно духово скапітулював перед російським займанцем. Шкода було з ним говорити і бачитися з ним...

Розтретілі простори гойдались
 І хилилися крокам у такт,
 І летіла горбата далеч
 Від хреста і до хреста —

Там, де Захід зіяв, як брама,
 До відвічних прабатьківщин,
 Над непімщеними полями
 Ще гримів наш залізний чин.

В іншому вірші Маланюка тієї самої подебрадської до-
 би, що зветься «Еміґрація», можна побачити підложжя, з яко-
 го пізніше розгорнувся «Поворот» Олени Теліги:

Несу отут страшний свій іспит
 І знаю, що життя мине.
 І мати, сидячи на призьбі
 Вже не вичікують мене.

Давно Евгена поминає
 Заупокой старенький піп,
 За весною весна минає
 Під запашне зідхання лип.

Все далі висила Сюнюха
 Й линия її весела синь,
 А вітер заголосить глухо
 І пролітає в далечинь.

Сіріє стріха під дощами,
 Вже й хата стала нетривка,
 І мати слухають ноцями
 Бронхітне гавкання Бровка.

Те саме хочеться сказати й про деякі вірші Л. Мосенд-
 за з тих самих подебрадських початків:

Як хочеться молитися часом
 Тому, хто вибачливий і ласкавий:
 «Не приведи загинути рабом
 Чужої ласки і чужої справи».

«Не приведи загинути мені
 На чужині під чужинецьким дахом,
 Дай ще хоч раз пройтися по межі
 Старим, закуреним подільським шляхом».

Далі — не пригадую строфи в цілому — поет згадує,
 як хочеться припасти до колін матері «та слухать спів під
 музику троїсту». І нарешті:

Як хочеться молитися часом
Тому, хто знає біль і знає... гану:
«Не приведи загинути рабом
На спраглих межах мого Ханаану».

Подєбрэдський «еміграційний» сонет цього автора віддає дуже точно коло настроїв перших еміграційних років, якими жили й інші поети:

Ми кажемо: «Гіркий хліб вигнання —
Високі сходи нам чужого дому».
Та скарги зміст сховався за утому,
За байдужність буденного щодня.

Пожер палаючий перун вогня
Наш запал. Відгреміли реви грому
У глупу ніч ми по шляху старому
Блукаємо без цілі, навмання.

А час гукає: жертви, чину хоче.
Сліпі й глухі не чують грому слів.
Де ж той співець, який би нам зумів

У душу вкласти гострий слух і очі
І, вивівши із пекла Аліг'єрі,
Підніс нас у стремлінь забуті сфери?

МАРКО АНТІОХ-ВОРОНИЙ

Євген Маланюк дуже уважно ставився до кожного нового вірша Марка Антіоха-Вороного, які в ті часи (1924-25) інколи діставалися з-поза залізного кордону. Дещо згодом, вже у Варшаві, він дбайливо зібрав усе, що можна було знайти в поцей- і потойбічних друкованих виданнях з творів Марка Вороного, і мав намір видати це окремою книгою. Але непевність щодо можливих наслідків цього кроку для догасаючого на засланні сина Миколи Вороного, а потім варшавське повстання, в якому згинули ці матеріали, ударемнили цей намір.

Марко Антіох-Вороний (1904-39), син відомого українського поета Миколи Вороного, того самого, що на тлі пацифістичних візерунків спромігся у січневому числі київської «Української хати» на пророчі секстини «Назустріч 1913»:

Дванадцять літ двадцятого століття
Сховалися в безодні забуття, —
І рік тринадцятий, немов яке страхіття,
Полохає думки, хвилює почуття...
Що він готує нам, яке несе життя?
Чи знов жахи? Чи знов кровопролиття?...

повідача привабила до залі молодше й почасти середнє покоління, що прийшли побачити й почути «свого поета».

Здавалося б, що тема й зміст доповіді Маланюка були академічні й не повинні були роз'ятрювати пристрасті. Але так лише здавалося, бо не встиг Євген Маланюк скінчити своє слово, як розпочав йому опонувати незвичайно сердито й обурено почервонілий від злості професор Леонид Білецький. По цьому виступив у свою чергу дуже подратований (але вже проти Білецького) професор Дмитро Антонович (історія мистецтва і театру). Антонович свого часу через російські урядові утиски та причепи закінчував свою освіту в Больоньї, де за його перебування вмер великий італійський поет Кардуччі, якому університет довірив викладати історію італійської літератури. По смерті Кардуччі університет оголосив його катедру вакантною, бо не було в тодішній Італії поета, до такої міри великого, щоб міг заступити його на кафедрі літератури в Больоньї. Антонович, опонуючи Білецькому, висловив думку, що саме Маланюкові, і в жодному випадку не Білецькому і не Сімовичеві, належало б викладати в університеті історію української літератури. Голова зборів (саме Сімович) даремно намагався втихомирити свого давнього спілняка по друку революційної літератури в Чернівцях (ранні 1900 роки) і транспортуванню її на Україну. Нарешті Сімович послався на обмежений час для користування цією чужою залєю й раптово збори закрив.

Смерть поета

Богдан Бойчук

як чорна рідина проходить через тіло —
і камені в жилах кров,
і голос твій вапніє в горлі
і не приходить телефонним дротом
на нашу сторону:
тоді байдужіють до тебе книги,
написані тобою або не написані;

як чорна рідина проходить через серце —
і тебе знаходять на підлозі,
мертвого для себе і своїх книжок,
байдужого до себе і своїх сучасників,
що не приходять попрощатися з тобою;

як чорна рідина проходить через пам'ять —
і тебе знаходять тільки в тілі,
мертвого для сірих панахид,
які вимотують ченці з зужитих голосів,
байдужого до власної поезії,
що пахне, як засушений чебрець;

тебе знаходять на дошках,
що хочуть заперечити тебе навіки,
між обличчями живих,
які тебе кусками віддирають від минулого,
щоб понести в майбутнє,
до якого ти тепер холодний;

тебе знаходять —
і падає в свідомість грудка чорної землі,
як в домовину,
і залишає хвилі на поверхні рідини,
яка також проходить повсякчасно
через наше тіло.

Квітень 1968

Лірика Євгена Маланюка

Богдан Кравців

У літературній критиці Євген Маланюк відомий під багатьма визначеннями. «Поетом апокаліптичних літ» полюбляв називати цю провідну постать «вісниківської квадриги» редактор повоєнного «ЛНВ» і «Вісника» Дмитро Донцов, зараховуючи його водночас до «трагічних оптимістів». Про Євгена Маланюка, як «поета епохи», писав Володимир Державин. «За державну бронзу» Є. Маланюка говорив й автор цієї статті у доповіді з приводу 30-ліття літературної діяльності поета. Такий же Євген Маланюк і в оцінці репрезентатив сучасної молоді поезії: про його «вогненний голос, що між нами», пригадував Богдан Рубчак (в «Овідії», квітень 1957), «майстром залізного слова» визначав його Богдан Войчук (в «Українській літературній газеті» за лютий 1957).

Проте ж, як це звичайно трапляється з літературно-критичними оцінками, усі ці визначення надто вузькі й односторонні. Вони не охоплюють усього широкого діапазону поетичної творчості Євгена Маланюка. Так само, як Шевченко був не тільки автором «Посланія», «Кавказу», «Великого льоху», сповнених глибокого патосу подражаній старозавітнім пророкам, але й автором чудових циклів невольничої лірики; так само, як Франко не тільки автор «Каменярів» та «Мойсея», але й «Зів'ялого листя», так і Євген Маланюк — матиме місце в історії української поезії не лише як «залізних строф імператор», автор «Стилета і стилоса», «Землі й заліза», «Влади», але й як ніжний поет-лірик, автор елегійної «Прощі», задивлений у молодість «Останньої весни» і зрілого поліття «Серпня». Зафіксована Юрієм Лавріненком в «Енциклопедії Українознавства» оцінка, що «для поезії Маланюка характеричні динамізм, цілеспрямована ударність слова, патетичний профетизм, історіософічні візії», не стосується всієї поетичної творчості Євгена Маланюка, не вичерпує його багаторгранної особистості як поета й людини.

До утвердження і популяризації власного образу як поета апокаліптичних візій і залізного слова, полум'яного пророка, а то й полководця-вождя, у великій мірі спричинився й сам Євген Маланюк. Візію своєї ж постаті, вилятої наче

з бронзи, на високому понадчасовому п'єдесталі, він дав у «Написі на книзі віршів», увідному до збірки поезій «Земля й залізо» (Париж, 1930 року):

Напружений, незламно-гордий,
Залізних імператор строф, —
Веду ці вірші, як когорти,
В обличчя творчих катастроф.

Позаду — збурений Батурин
В похмурих загравах облуд, —
Вони ж металом — морітурі —
Сурмлять майбутньому салют.

Важкі та мускулясті стопи
Пруживий одбивають ямб, —
Це дійсности, а не утопій
Згучить громовий дитирамб.
Ось — блиском — булаву гранчасту
Скеровую лише вперед...

Умотивований цим імператорським образом і рухом уперед також і крилатий вислів Є. Маланюка: «Як в нації вождів нема, тоді вожді її — поети...»

Свідомим перековуванням поетичного слова в бронзу й залізо були й видавані Євгеном Маланюком у перші десятиріччя його літературної діяльності збірки віршів: «Стилет і стилос» (Подебради, 1925), «Гербарій» (Гамбург, 1926), «Земля й залізо» (Париж, 1930) і видана вже на еміграції в США «Влада» (Філядельфія, 1951). Вони були «цілеспрямовано ударними» не лише за назвами й за змістом вміщених у них віршів. Відповідно до настанов донцовського «ЛНВ» і «Вісника», прийнятих і дотримуваних беззастережно автором, він пильно вилучав з них у той час усе, що не підходило до них своїм настроєм чи мотивами.

Ліричний струм у цих ранніх, конструйованих за певною настановою збірках Євгена Маланюка майже відсутній. Якщо цей струм інколи і проривався, то обмежувався здебільшого мотивами щирої й ніжної туги за батьківщиною, висловленими болючим запитанням у циклі віршів «Чужина» у збірці «Стилет і стилос» (стор. 9-10):

Яким тинам життя притулиться?
Яка ще стріне чужина?

І згодом уже багато виразніше й повніше у чудових строфах циклу «Під чужим небом» у другій збірці Євгена Маланюка «Гербарій»:

Не треба ні паризьких бруків,
Ні Праги вулиць прастарих:

Все сняться матернії руки,
Стара солома рідних стріх...

Заспокоїти серце? Та чим же? Та як же?
Научи мене кров'ю Твоїх молитов!
Не допоможе ніхто. І не буде інакше.
Із сльозами моїми змішаю питво.

Що мені телефони, версалі, експреси?
Нащо грім Аргентін? Чудеса Ніягар? —
Сниться синя Синюха і верби над плесом,
Вольний вітер Херсонщини, вітер-дудар...

Якщо йдеться про особисту лірику, то в перших збірках вона представлена декількома специфічно маланюківськими (патетично-біблійними) любовними поезіями. У збірці «Стилет і стилос» (поезії 1923-24 рр.) найсимпатичніший — за визначенням Юрія Липи на дарованому йому автором примірнику — двострофний вірш:

В салоні синьому — сумна,
В модерній сукні ясно-сірій,
Сумуєте біля вікна
Крихкими мріями про вирій,

На гобелéновому тлі
Удаєте принадно-хвору...
А опівночі — на мітлі —
Через димар — на Лису Гору!

В наступних збірках Є. Маланюка — «Гербарій», «Земля й залізо», «Земна Мадонна» (1934), «Перстень Полікрата» (1939) — ще менше ліричної стихії, як у першій. Для них характеристична справді таки «цілеспрямована ударність», і з цього погляду дуже показова автохарактеристика збірок «Земля й залізо» та «Земна Мадонна», подана в довідці «від автора» наприкінці першої з них (стор. 61), такого змісту:

«Книга ця — висушена гарячим вітром історії, обезбарвлена їдкими кислитами спізнілої ретроспективної мудрости. Але в цій низі скудної лірики й ослабленого мелосу мусить хоч зрідка розкриватися Софія страсної й темної історії України: роки 1918, 19 й 20 освітили її особливим, незабутнім світлом.

«Дальшому розгорненню цієї теми присвячує автор книгу „Земна Мадонна”. Е. М. Лютий р. 1929. На чужині» (підкреслення моє — Б. Кр.).

В цій глибоко самокритичній і тверезій оцінці — уся суть Маланюкової творчости «вісниківської» доби. І треба віддати належне покійному поетові, що зумів так оцінити своє писання.

Не зважаючи на всі настанови й намагання, Євген Маланюк так і не зміг виеліминувати цілком ліричного струму із своєї поетичної творчості. Цей струм залишився міцним підґрунтям його поезії в усіх збірках 1925-39 років, здобуваючи собі в ній усе більше голосу, щирости і снаги.

Основного зламу в поетичній творчості Євгена Маланюка довершив катаклізм другої світової війни. Вирваний із місця свого перебування і професійної праці, відірваний від родини — дружини й сина, кинутий на еміграцію, він почав відкривати себе читачам як лірик. Підкреслюємо: не знаходити себе як лірика, але відкривати, доводити, що ліриком він був і залишався навіть в роки «спізнилої, ретроспективної мудрости».

Найбільш показова з цього погляду і найменш відома читачам і критикам сьома Маланюкова книга поезій п. н. «Проща», включена до його зібраних «Поезій в одному томі» (Нью-Йорк, 1954, стор. 209-308). Ліричний струм у цій збірці виявив себе з найбільшою силою й повнотою, він перемагає усю «скудність» й «ослабленість мелосу». Зібрані в цій книжці вірші писані не тільки в тривожні роки війни (1943-44) й пізніші роки еміграції в Європі і в США. У великій мірі це вірші поетової молодости, ранніх років його поетичної творчості. Між ними й «Дві елегії» з 1922-23 років із щирим визнанням «Так — лиш поет...» і «Не дала мені доля сталевого зору...», і вірші із ліричного циклу «Місто, де минали дні» з 1923, і цикл «Лірична павза» з 1923-31 років. Друковані ці ранні вірші поруч із добрими зразками зрілої й сповненої життєвою мудрістю лірики воєнних й еміграційних років, що її прикладом можуть бути наступні строфи. Із вірша «Підсумок»:

Ти мене виснила в зоряних снах...
...Скроні срібляться. Згинаються крижі.

Очі їсть дим.

Ти мене виснила, білая панно,
(О, діаманти дівочих сліз!).
М'язні бронзові і зір капітана,
Море блакитне і лагідний бриз,
Яхт білокрилий —

Та соняшні сни, бач,

Здійснились марно: поетом глухим,
В музику власну заслуханим...

Вибач.

Вибач, єдина, за попіл і дим.

Варшава, 25 січня 1943

Із циклу «Осіньна весна»:

Осіній парк і ще одно розстання,
І строфи Рільке...

... Натягнена струна
 Іще тремтить. Та вже срібляться скроні
 І гасне неповторена весна.

Кульмбах, 15 вересня 1947

Такий же живий і буйний ліричний струм поезії й у восьмій збірці Є. Маланюка «Остання весна», що її супроводить мотто із першої пісні Одиссеї:

... Бо і як же? Таж всі, що уникнули злої заглади,
 Вже давно мають затишок і від війни, і від моря, —
 Тільки він залишився далеко родини і сина.

У цій збірці, як і в «Прощі», автор не побоюється вже друкувати ліричних сповідей і спогадів колишньої молодості. Тут і праязка «Задавна розмова» з 1924 року, і шість віршів із циклу «Перша весна» з 1927, і вірші «Романтика» з 1928 року, і шість віршів із циклу «Арс поетика», присвячених польському поетові Юліянові Тувімові з 1930 року. І поруч — нові вірші, нова лірика, що її зразком може бути уривок із вірша, написаного в серпні 1956 року над Атлантиком:

День таємничим шепотом шепоче,
 Немов гіпнотизуючи: засни.
 І не збагнуть, чого від мене хоче
 Ця провесна останньої весни.

Заснуть, щоб перейти безболісно і глухо
 В останній супокій? Чи в сні набрать снаги
 На лютий змаг з неублаганним рухом
 Історії?

— Беззбройний і нагий —
 Ось ти стоїш.

Надруковані в збірці «Остання весна» великі цикли ліричних віршів «Зустрічі» й «Остання весна» переважають своєю мистецькою вагою перший із вміщених у ній цикл громадсько-публіцистичних віршів «День гніву» і лірично-епічний спогад «П'ята симфонія». З такою ж стихійною силою проривається ліричний струм і в циклі віршів 1954-63 років п. н. «Серпень», що дав назву останній прижиттєвій збірці поезій Євгена Маланюка (видана у в-ві Нью-Йоркської групи 1964 року), й у віршах з циклу «Лютий», що увійшов до десятої, переданої автором в-ву «Сучасність» збірки поезій п. н. «Перстень і посох».

Тема ліричного струму в поетичній творчості Євгена Маланюка тут тільки заторкнена. Вона, як і всі інші аспекти його поезії, вимагає ширших досліджень, які допоможуть показати цього великого поета в усій його багатогранності й неповторності.

На цьому місці варто зупинитися на деяких мотивах поезії Євгена Маланюка. Про один з цих мотивів — тугу за покинутою батьківщиною — вже була мова. З особливою силою вона поійняла поета у віршах (давніх і нових) збірки «Проща» (вірші: «Подорожні нотатки», «Луни», «З вагону», «Над Атлантиком» й інші). Безупинним настирливим мотивом з народної пісні «В кінці греблі шумлять верби...» ця туга бринить у вірші «Одна пісня», написаному ще в серпні 1928 року, але надрукованому вперше у збірці «Влада» 1951 року, із закінченням:

О, як забудь Тебе, єдину в світі!
Твій зір мені ясніш за сонце свігить,
Твоя далека пісня, як хорал.

Моя весна. Моя, м о я земля! —

Яке ж залізне серце муку стерпить:
Отут в недужих мріях уявлять,
Як «в кінці греблі шумлять верби».

Болючим викликом проривається цей мотив у поета у «Двох елегіях» 1950 року, надрукованих у збірці «Остання весна»:

Ось біле сонце осени горить —
Від нього сивина і листя жовте,
А ти шукав до пізньої пори
Та й досі ще не знаєш, чи знайшов ти.

І тільки сниться простір та блакить
І — «в кінці греблі» — чуєш? — «шумлять верби»,
І плачець, щоб вернути хоч на мить
Все те, що зрозуміти — лиш тепер би.

Тяжка спізніла мудрість...

Цей же сам мотив греблі й верб також і в четвертому вірші з циклу «В горах», що був написаний у Гантері, у вересні 1956 року:

Дні стоять по-степовому теплі —
Рідка ласка мачухи й свекрухи.
Дерева шумлять, як «в кінці греблі
Шумлять верби», хоч нема Синюхи,

Ані греблі. Джерельце лиш чахне,
Але плай — карпатський. І зокілля
Зовсім рідне. Й на додаток пахне
Ось чебрець — херсонське евшан-зілля.

І повторений він три роки згодом у вірші «Чебрець», що датований 20 серпня 1959 року у Гантері і включений до збірки «Серпень» (1964).

Зв'язані з почуттям болючого відриву від батьківщини й туги за нею також і все частіші мотиви самотності в поезіях Є. Маланюка, і то не тільки з останнього часу, але ще з кінця 1920-их років, про що може свідчити друкований аж у збірці «Влада» 1951 року вірш «Свідомість», написаний 18 лютого 1930 року:

Складніше життя. Стає мудріше й гірше...
 ... Все протиная зір. Гірка і марна втіха —
 Все бачити і чуть і в людях, і в речах.
 Іти крізь галас дня, крізь хаос сліз і сміху,
 І слухать самоту в безрадісних ночах.

Поглибилися ці настрої самотності в останні десятиріччя життя Євгена Маланюка, особливо після розлуки з родиною, з сином, про якого з такою любов'ю він згадував у вірші 1940 року:

А син питає: як дійти? де шлях?
 І просить рисувати все те саме:
 Тополі, хату, соняшні поля,
 Вітряк понад вишневими садами

І річку, що, як стрічка чи як спів,
 Пливе в хвилясту далеч...

До далекого сина звертається поет й у вірші з 31 серпня 1951 року «Ти ніч оспівуєш, як я...» і згодом в поезії «Синюві» з 31 грудня 1955 року (у збірці «Остання весна»), що починається такими строфами:

Вже майже звук: мене немає вдома,
 А віддаль та ж. І йде за роком рік,
 І все гіркіше, і все смертельніш втома:
 Доба пройшла і мій кінчиться вік.
 Пройшла доба й народжується друга.
 Її zenit не я побачу — ти...
 Круг вужчає. Лише тоненька смуга
 Лишилась від безмежжя самоти.

Супроводили Євгена Маланюка протягом усього його життя — від ранніх літ «празької весни» до «гантерського серпня» не тільки туга й самота. Таким же невідступним, повсякчасним було в нього прочуття трагічної самотньої смерти в лютому місяці, що її він передбачив точно й певно.

Про власну смерть і похорон писав молодий 27-літній Євген Маланюк, визначаючи її дату на четвер 6 лютого, у студентському за настроєм і за змістом вірші («А як же Наталочка? Як же квітень?..»), що був надрукований у першій

Ні! Не хочу! Не можу! Не вмію вмерти!
Не розумію, хто вигадав с м е р т ь .
— Написати листи, надписати конверти,
Подивитись на дату: «6, четвер».

Хтось там знайде сі вірші — «останні вірші»,
Буде потім «портрет» і «безсмертний том»
Ще й солодкий життєпис (о, се — найгірше!), —
Мої ж руки лежатимуть мертвим хрестом.

На могилі зростуть невеселі квіти
Під байдужим сонцем, одним для всіх,
Над могилою віятиме вітер,
Лунатиме літо, плач і сміх...

Передчуття самотньої смерти в місяці лютому зафіксоване також і в елегії «Побачення», датованій серпнем 1939 і серпнем 1941 року і надрукованій у збірці «Влада» (Філадельфія, 1951). Елегія присвячена пам'яті Дарії Віконської, авторки першої і єдиної книжки українською мовою про Джемса Джойса і виданої 1939 року книжки есеїв із Маланюковою назвою «За державну бронзу». У закінченні свого лірично-історіософічного спогаду про відвідини в подільському домі цієї забутої в нас письменниці — останньої із староукраїнського роду Федоровичів, що померла трагічно з голоду у Відні 1945 року, — Євген Маланюк дав елегійну візію своєї майбутньої зимової смерти і повернення до рідних в далекій рідній Україні, де «в кінці греблі шумлять верби»:

... Його

Вже не було. Лише знайомий голос
На струнах променів бренив здаля,
Віддаляючись місячним туманом
І зближуючись в шепіт — ось над вухом —
Найтихша з таємниць:

«Її нема,

Ви розумієте — н е м а є смерти.
Коли ж настане визначений час —
Імлистий день, у листопаді, в лютім,
Пручнеться серце, помилившись в ритмі,
І, поки залунає гострий крик
І скляну тишу на складки розіб'є,
І спізниться вже непотрібний лікар, —
Ви будете далеко —

— Там, де літо

Ще все триває пахощами липня
І квітне не вечірній день дитинства
Над синім сріблом степової річки,
Лямованої легким злотом верб.

Ви йтимете так, як колись вертались
 Із школи десь на свята. Ще здалека
 Побачите акації і дім,
 Штахети жовті, фіртку...

І назустріч
 Вам вийдуть — Ви вже ясно пізнаєте:
 Високий — дід в святочному жупані,
 При ньому — бабця в хустці старовинній,
 Ще далі — батько в сірому жакеті
 І, врешті, разом з братом, — Ваша мати,
 Усміхнена й заплакана разом.

Але — то сльози радості по довгій,
 Ах, як же довгій і гіркій, розлуці».

П. С. Вже після написання цієї статті у березневій книжці «Сучасности» був надрукований під рокованою для поета назвою «Лютий» цикл віршів із останньої, переданої Євгеном Маланюком до друку книжки поезій «Перстень і посох». Вражає в цьому циклі не тільки сама назва. Перший вірш циклу також «Лютий», він датований 28 лютого 1964 року і сповнений знову ж весь трагічним передчуттям самотньої неминучої смерті лірика й вояка:

Лютий місяцю, справді — лютий.
 Зачаївся, пантруеш і ждеш:
 Хай но нерви завузлить до скрути,
 Хай но серце доб'ється до меж,

І тоді ти, як вовк зголоднілий,
 Скочиш ззаду на крижі мені,
 І кістяк задубілого тіла
 Тільки хрусне.

І десь по весні
 Знайдуть люди цілком випадково
 Те, що скупю лишилося тут,
 Те, що було оселею Слова,
 Сполучало надхнення і труд,
 Двиготіло покликанням долі,
 Святом плоті співало, пекло
 Пеклом пристрасти...

Й згинуло в полі
 О, без бою, без бою, без болю —
 Там, де пустокою дихало зло...

Закінчився життєвий шлях Євгена Маланюка згідно з його передбаченнями: вночі з 15 на 16 лютого 1968 року, без бою і без болю, коли у «визначений час» пручнулось поетове «серце, помилившись в ритмі...»

На далеку дорогу

Оксана Лятуринська

Євгену Маланюкові

Він кликав посестрою й побратимом
і був за посестру й за побратима.
І прислюб вірності він дав мені, мені,
немов царині,
чого
бодай би з бпалу
не склав чужинці,
не склав чужинці!
І насадив при слюбі перстень з сардоніксом,¹
і вклав намистом золоте опліччя.
Світилкою з мечем стояла Цар-Зоря,
а цілий Біл-світ був за свідка слюбу,
за свідка слюбу.
Світилкою стояла Цар-Зоря.²

Не заздрить ви мені,
не заздрить, руські жони! —
Він прислюб дав мені, немов царині,
і вам, і вам,
хто бути зміг і посестрою й побратимом!
І насадив мітичний перстень
з сонцекамнем,
і вклав намистом золоте опліччя
у барві Сонця,
в барві Сонця!

Складіть йому вінець життя в могилу,
складіть вінець життя,³
незгасний яс,
нев'ялий цвіт!

Хай на дорогу, на далеку,
 у темні теменній
 світилкою присвічує йому
 лице Зорі,
 лице Зорі!

Він з роду воїн був
 і не відклав присвятний пояс,⁴
 і не згасив у серці
 іскри золотої:
 онукою ж Дажбожичевим пращур слив!
 Він з роду воїн був. Зламавсь стилет.
 Зламавсь стилет — схопив він стилос. —
 Складіть йому вінець життя,
 вінець життя,
 лице Зорі —
 цар-зоре-цвіт!

А побіч, побіч покладіть
 той зламаний, той зламаний стилет!
 для свідчень, свідчень Вартовому⁵ —
 Товаришеві милому Зорі,
 про Кого
 з «Щедрик-Ведриком»
 весь світ співає,
 весь світ співає!

Кого ж це досі величає диво-пісня
 як ясен-Князя із князів? —
 Таж Шестикрилого
 тих мрійників дивинних мрій!
 Таж Ясноликого із пращурньої Ясни,
 Хто Вартівничим Неба і Землі
 і в Сонце-Правди правою рукою!

Йому, йому складає воїн звіт,
 отримує й від нього свій присвятний пояс.
 І нагородою із нагород
 залічується в регімент,
 залічується в регімент
 до Ясноликого Свят-Полку.

Складіть же воїнові ви до свідчень
 вінець життя,
 вінець життя!

А побіч, побіч покладіть
 той зламаний, той зламаний стилет
 в обмін, в обмін
 за Месників Небесних меч!
 за Месників Небесних меч!

ПРИМІТКИ АВТОРА

¹ Сардонікс — «соняшний і місячний камінь» у гетти-тів, присвячений Живому, Сонце-Правді і Яру, Юраю, що відповідають нашим Сонце-Правді, Дажбогові і ясен-Князь-Місяцю, Ярилу, Юраєві, «правій руці Сонце-Правди», «милому товаришу Зорі». На Волині, як і в прибалтицьких слов'ян сардонікса заступав бурштин, якому народне повір'я приписувало чарівні сили до натху в творчості, до надавання краси й здоров'я та до ви-гойної моці.

² Світилка в релігійному лицедійстві народної традиції правдоподібно — наша Армаїті, Цар-Зоря або Шестикрилий, на що вказує «цвіт безсмертя» над «двосічним мечем». Ця персоніфікація в містерії весілля має нагадувати, що повинність Дажбожичевого онуки, «воїна Живого» — стояти за Правду, яка понад родину і дім.

³ Вінець життя в українському народному орнаменті символізує (як у гетти-тів і зороастрян) все те, що найцінніше, що людина здобуває за чесноти і плоди всього життя. Він первісно тотожний з «лицем Зар-Зорі» на книшеві на Свят-Вечір, Пречисту і Покрови (присвятні дні Цар-Зорі і Зорі).

⁴ Присвятний пояс, битий золотом або мосяжем, у барві Живого, вживався в обряді обстрижин. Остригу хлопців, яким «час уже ходити в товаришах», доконував староста й наділяв поясом після присяги на схід сонця — «стояти за Правду», «класти голову за праве діло». А зброєю наділяв «старший то-вариш».

⁵ Під високу руку Вартівничого Неба і Землі (ясен-Князь-Місяця) підпадає небесне військо і посполите військо. Це від Вартівничого отримує воїн при пострижинах присвятний пояс. Шестикрилому відповідає Архистратиг або в Авесті «високий красний Серох», згадуваний і в Ріг-Веді.

Про «Собор» Олеся Гончара

Іван Кошелівець

Олеся Гончар належав досі в українській радянській літературі до вибраних: тих, про кого, з певного моменту їх літературної творчості почавши, критика в один голос говорить тільки в суперлятивно-хвальному тоні, наче б відзвичаївшись від думки, щоб у такого письменника, оголошеного втіленням досконалості, могло бути щось, не на всі смаки гоже. Як поминути покійних двох корифеїв, яких просто були піднесли понад можливість будь-що про них критично сказати, — Тичину й Рильського, то ледве можна б назвати ще когось, крім Гончара, хто міг би користуватися таким привілеєм критики, бож вряди-годи критикували навіть «державного» Корнійчука.

Мабуть, цілий збіг обставин зумовив таке становище Гончара. Передусім догматизм літературної критики, яка керується критеріями не естетики, а політичної доцільності і через це завжди розходиться з мистецькою правдою, а тому логічно вимагає, щоб уникнути розходжень з «господствующим мнением» (сказав би Козьма Прутков), більш-менш закріпленої ієрархії вартостей. Місце письменника в цій ієрархії визначається певними кондиціями «партиїности», від розгляду яких ми утримаємося, бо це привело б до самого собою досить цікавого, але нам тут не потрібного питання: що таке соціалістичний реалізм.

Для нас важливе, що письменник, ідеально відповідний кондиціям, опиняється на вершку літературної піраміди, серед тих вибраних, кого при переліку літературних успіхів належить обов'язково називати першим. А що диктатура потребує стабільності і не визнає відхилень від директивно схвалених апробацій, ієрархія вартостей штучно закріплюється на тривалий час. Завдяки цій обставині Гончара, раз висунутого на провідне місце, бодай від середини п'ятдесятих років завжди, коли йшлося про успіхи радянської прози, називали першим, не зважаючи на те, чи це відповідало реальному стану речей, власне всупереч йому: позалітературність критеріїв зумовлює добір людини з погляду її партійно-політичного становища, а потім уже, як другорядна річ,

враховується талант. Тим то талановитіший від Гончара в прозі Леонид Первомайський мусів завжди вдоволятися місцем другорядного. Ця закономірність давно спостережена і не раз уже зафіксована в літературі.

Гончар спромігся здобути особливий партійний авторитет. Ми не наполягаємо на незручному терміні спромігся, бо ж могло бути й так, що сама механіка функціонування партійного добору висунула його вгору без його власних зусиль. Досить того, що завдяки довір'ю партії він досягнув такої високої посади, як голова Спілки письменників України, на якій у царській Росії, якби тоді дійшло до такої бюрократизації духовного життя, як у советчині, його титулували б (і, до речі, це точніше відповідало б його посаді) не нижче, ніж директором департаменту малоруської літератури.

Кон'юнктурна радянська критика мусіла зважати на це і вже призвичаїлася зустрічати кожен новий твір Гончара дитирамбами: чистий бо зиск, без жодного ризику. У січневому числі «Вітчизни» цього року появляється роман «Собор», а «Літературна Україна» вже 19 січня відзначає його хвальною статтею Маргарити Малиновської, а за нею й кожен літературний орган поспішив не відстати в похвалах. Ніхто не був підготований до несподіванки, бо за тих обставин усунення з першого місця не може відбутися природним ходом речей, а стається, як вибух, в наслідок втручання зовнішньої сили.

Вибух стався саме тоді, коли «Вітчизна» (редакторові якої останнім часом рішуче не таланить) за квітень вийшла з статтею Віктора Іванисенка «Творці і браконьери». Цей автор визначив «Собор» як твір, у якому «вимальовуються зримі обриси тієї „єдиної“ книги, яку справжній письменник пише все життя».

Грім ударив з сторінок «Радянської України», яка 26 квітня надрукувала на роман Гончара розгромну статтю М. Юрчука і Ф. Лебеденка «Перед лицем дійсности».

Що стаття появилася не в літературному, а партійному органі і що автори її в літературній критиці зовсім не відомі — це знаменне з різних поглядів, зокрема дозволяє й на припущення, що, може, й не роман (або не тільки роман) став причиною невдоволення партії Гончарем; може, Гончар поповнив якийсь гріх супроти лінії партії, який не має стосунку до його літературної праці. Люди на Україні давно призвичаєні до того, що офіційно говориться одне, а розуміється щось зовсім інше, і вони вже можуть знати, що сталося з Гончарем; воно й для нас пізніше з'ясується, а покищо ми можемо висловлювати лише припущення, які й самі собою не позбавлені інтересу. Та насамперед занотуємо те, що не викликає сумніву.

Коли на сторінках партійної преси появляються такі зовсім не відомі в літературі автори, як М. Юрчук і Ф. Лебеденко, вони завжди користуються стандартною формулою, як зробили й ці: «Допомогти читачам розібратись у творі, в

його ідейно-естетичних концепціях повинна була б літературна критика». З чого перший висновок, що вона цього не зробила і з своїм завданням не впоралася, і другий, що названі автори, будучи до літератури не причетними, вважають себе покликаними цей недолік критики виправити. Що означає, що партія цим актом висловлює недовір'я літературі і вдається до насильства над нею. Клясичний приклад рецидиву сталінізму, що нагадає атмосферу 1933-37 років.

Певно, щоб підкреслити, що стаття цих двох авторів не випадок, «Радянська Україна» двадцять днів пізніше (16 травня) дала потрійний підвал Миколі Шамоті на таку ж гостро критичну статтю проти Гончара — «Реалізм і почуття дійсності». Цей автор уже зовсім добре відомий, і для відчуття присмаку, що його має кампанія проти Гончара, варто сказати про нього кілька слів. Шамота закінчив у 1948 році Республіканську партійну школу при ЦК КПУ, а в 1953 — Академію суспільних наук при ЦК КПРС; при цих академіях він дістав вчене звання філолога і в 1958 році був обраний членом-кореспондентом АН УРСР з ділянки соціалістичного реалізму, а в грудні 1967 — дійсним членом АН УРСР. Органами, в яких Шамота публікує свої філологічні статті, є не літературні журнали, а партійні — «Радянська Україна» і «Комуніст України». Коротко сказавши, він бере слово тоді, коли партія заходжується правити лінію літератури. Що означає, що випадкові Гончара в ЦК КПУ надають великого значення. Шамота вельми вправний і талановитий публіцист і багато приклав хисту на те, щоб довести, що «...„Собор” — не найкращий з творів Гончара. Більше того: „Собор” є творчою невдачею письменника».

Зовсім іншими міркуваннями керуючися, ми погодилися б, що роман Гончара «Собор» не є якась особлива подія в українській літературі (власне не був би, якби цінунання його не перенесли в суто політичну площину. З цього моменту він уже подія); але цінуючи його з погляду суто мистецького, треба б послідовно те саме казати й про всі інші твори цього автора, в яких він, мовивши за Довженком, уже раніш показав весь «прейскурант своїх творчих можливостей». У романі «Собор» більш-менш той самий Гончар, що й у попередніх. Логічно абсолютно немає глузду, з одного боку, хвалити романи «Людина і зброя», «Тронка», а з другого — ганити «Собор», як роман, що «не вдався», тільки за те, що автор порушив у ньому деякі проблеми, які обходив раніше.

*

Вершинним досягненням прози Гончара офіційно вважають роман «Тронка» (1963), який свого часу (та ще й тепер) з сумнівною переконливістю називали філософічно-проблемним, а ще й новаторським (скільки ж сумнівно, бо новаторство вбачалося в сюжетній структурі: роман у новелях. При тому доводилося делікатно промовчувати попередників, хоча б Яновського). Врешті, за «Тронку» Гончар дістав 1964

року Ленінську премію. Знову ж і тут не втримаємося сказати, що на списку кандидатів на цю премію того самого року стояли імена, які нагородили більше заслужувували (Солженіцин і Первомайський). Бож і в комітеті по Ленінських преміях естетичні критерії не вирішальні.

Що партії цей твір мусів сподобатися, це читач зрозуміє з наступного. Але що критика, яка повинна б не лише дошукуватися в творі «правильних» ідей, але бодай трохи зважати й на мистецькі його вартості, жодним словом не обмовилася про слабості «Тронки» — це можна пояснити тільки її недолугістю.

Роман «Тронка» — досконалий (якщо це означення в цьому сенсі доречне) зразок соцреалістичної прози. Хоч радянські літератори вимовляють це слово про людське око зневажливо, лакування дійсності невід'ємна прикмета соціалістичного реалізму, і Гончар у «Тронці» просто таки ідеальний лакувальник. Взнявши за об'єкт опису степовий радгосп, він намалював ідилію радянського життя. Маємо там чабанський рід Горпищенків, з якого виходить і «льотчик реактивної авіації», і молода чабанка Тоня. Досі це зовсім реальне, але що Тоня мріє (по закінченні десятирічки!) «організувати дівчачу чабанську бригаду» — це вже радянська ідилія. Про багато чого можна мріяти, учившись у десятирічці, але не про перспективу лишитися дояркою на колгоспній фермі. Така сама малоправдоподібна доля багатьох персонажів «Тронки»: і Ліна Яцубівна добровільно відмовляється від навчання в інституті, щоб піти на будівництво каналу. Якби ми рахували всіх молодих людей (а переважно молоді цей роман присвячений), яким отак до вподоби вдалося влаштувати своє життя, це забрало б багато місяця. Тепер усім добре відоме, які до трагізму важкі труднощі стоять перед українською сільською молоддю, що кінчає десятирічки. Що думав Гончар, пишучи такий роман-ідилію, — важко вгадувати, але напевно не був наївний, щоб сам собі вірити, і не міг вважати за наївняків своїх читачів. Певно покладався на довготривалу рутину радянської літератури, достосовувався до її течії: тільки так і можна писати, іншого не надрукують. Може, й які інші обставини змушували його не класти міри, ідеалізуючи всіх і вся. Ідеальні будівники комунізму та й годі. І молодь, і також старі: чабан Горпищенко, і голова робіткому Лукія, і капітан далекого плавання Дорошенко, і директор радгоспу, якому й до здоров'я свого байдуже, аби комунізм будувався.

А що вже оптимістичний фінал, то годі й казати — Тоня, закінчивши десятирічку, дійшла своєї радості: хоч не вдалося організувати окремої чабанської бригади, стала підпасичем при старих чабанах. Вона «одягає на себе затиғану бацькову ватянку, запинається сукняною хусткою, чоботи ґумові натягає і йде порядкувати біля кошари». Там вона купає овечок у дезінфекційному розчині. Але що собі при тому думає ця позитивна Тоня! «Часом перед очима Тоні, —

говорить за неї автор, — постаєте ви, міські жевжики, ледачі мамині синки, що, обкинувшись яскравими шарфиками, б'єте байди по проспектах та смочете коньяки вечорами по ресторанах на мамині гроші, а потім вихиляєтесь у роленроллах із своїми партнерками-дармоїдками...» От у такому жанрі розв'язував проблеми радянського життя Гончар у «Тронці».

Тут хтось з тих, що читали цей роман, може перепинити мене зауваженням, що я однобоко добираю факти, не бажаючи сказати, що в «Тронці» не раз є згадки, а то й за судження жорстоких сталінських часів. А як же, є. Є й проти Берії. Це пізніше, вже за Брежнева, коли вочевидки почалися намагання відновлювати сталінські звичаї, почали осмикувати: «Ніззя!» А тоді для повноти ідилії навіть належало натякати, що от, мовляв, ми під Микитою Сергійовичем поконали клятий культ особи і тепер будемо ідеальне комуністичне суспільство. Є в «Тронці» ще й відставний держжиморда з сибірських концтаборів Яцуба, який нібито по ліквідації таборів повернувся в рідні місця і перевиховується в радгоспі. Він декому надокучає намаганнями тримати старі порядки. Алеж це тільки сміх: ніхто його вже не боїться, та й чується, що ось тут зовсім близько, за кадром, Яцуба вже переобразився на позитивного.

Ні, «Тронка» була ідеальним твором тодішньої соцреалістичної коньонктури, і не дарма Микола Шамота в названій статті уболіває за тодішнім Гончарем, «поетом праці», який «з високим романтичним патосом уміє... передати трудове надхнення людини, розкрити співучу душу майстра, творця, його щедрю багатогранну красу».

Що ж сталося з Гончарем, таким в очах партії досі надійним, що вона три місяці по виході його нового роману «Собор» давала волю критикам вихваляти його і аж тоді, наче їй хто пальцем показав, зчинила крик? Ширяться чутки, що стотисячний наклад «Собору» знятий з продажу й знищений, що комсомольці в Харкові винесли з однієї книгарні кілька сот його примірників і під протиукраїнські вигуки спалили на вулиці на очах охоронців порядку. Іще кажуть, що ходить по руках захаяльний «Собор», як він був написаний, без цензурних підчисток, з якими пішов у друк. Скільки правди в цих чутках і що ще діється навколо роману, важко нам сказати, але легко відшифрувати, що в ньому партії не сподобалося.

*

Якщо читач, помітивши в нашій характеристиці «Тронки» іронію, віднесе її на рахунок Гончара, то в цьому буде винен автор, який не зумів належно висловитися. Ми не вважаємо правильним дешевий спосіб — почати хвалити Гончара тільки тому, що тепер його критикують, і вишукувати достоїнства в його романах з тієї самої причини. Це було б образливе для талановитого письменника, яким ми Гончара

вважаємо, і слабості його романів не нотуємо на його рахунок, а відносимо на обставини, у яких талант не має змоги здійснитися в творчості. Іронію треба класти на карб суспільства, в якому декретована заборона називати речі своїми іменами, узаконений як норма людських взаємин фальш, а мистецтво фальшу не витримує.

Чи в таких обставинах варто заходитися бути письменником — це питання, на яке трудніше дати відповідь, ніж на перший погляд може здаватися. Можна висловити лише загальне спостереження, що кожен талант засуджений там на загибель, хоч міра його загибелі — річ суто індивідуальна і в кожному окремому випадкові різна. Якби Тичина починав з 1930-их років, ми могли б у нього читати тільки отаке:

Куйся, сталь, біжи, формуйся —
перекуйся на тверде!
Скаже Сталін тільки слово —
ми готові, хай веде!

Це 1938 рік, і хто міг би навіть припустити, що ця людина двадцять років раніше могла написати «Соняшні клярнети»? В інших випадках вплив фальшивого суспільства не такий різкий (Рильський). Але це можна спостерігати лише на тих, хто починав творчість ще до революції. Про таких, як Гончар, який увійшов у літературу за цілком усталізованого вже сталінізму, взагалі не можна нічого сказати, що з нього було б, якби... І не можна навіть скласти уявлення про міру його таланту.

Можна загально лише з спостережень над його прозою робити висновки, що він обдарований талантом; я сказав би — рівним, який буває у белетристів, що користуються успіхом у публіки і щедро постачають їй добру лектуру. Рівним тому, що белетрист цього типу суверенно опановує техніку розповіді, сюжетна композиція не справляє йому труднощів, і він пише з певністю, яка виключає провали. Як іти за визначенням Бюффона, що стиль — це людина, можна далі сказати, що Гончар, будучи сам (у цьому припущенні, здається, не буде помилки) людиною доброї вдачі, має й замишування до таких персонажів: щедрих на співчуття, вразливих на неправду і завсіди готових на добре діло. У цих людях Гончар хотів би бачити втілення сил добра, які явно переважають зло, носіями якого є лише одиниці, різно в нього називані (в «Соборі» — «браконьери»). Так що логічно у нього переважає оптимізм. А це саме й небезпечно в радянських умовах, бо перетранспонування під примусом вродженого оптимізму на офіційний — дає в ефекті лакування фальшивої дійсності.

Може, й буде одна з причин невдач Гончара в тому, що про таких людей, як у нього, в суспільстві з узаконеним людоненависництвом не те що не легко, а взагалі не можна писати. Якби Гончар втілював у персонажах роману свою власну візію світу, суспільної гармонії, може, вони були б

живі й переконливі, алеж йому підставляють копил комуністичного суспільства, «гармонійного» у вироблених літературних стандартах і формулах партійної публіцистики, а в дійсності воно зовсім таким не є. І тоді симпатична в задумі Тоня перетворюється на неживу схему.

Взагалі, коли індивідуальне бачення світу заборонене, література поволі виробляє достатнє число штампованих заготовок, з яких можна складати цілі романи, як з цегли. Ніхто не має права виламуватися з цієї методи, і Гончар не може становити винятку з правила, будучи змушений ставити своїх героїв у штучні, не життєві ситуації. Остання ілюстрація з «Тронки» — зустріч старого чабана Горпищенка з сином, «льотчиком реактивної авіації»:

«У всеозброєнні постає перед сином старий Горпищенко... З суворою гідністю і навіть настороженістю жде він, поки син, вставши з газика, підійде до нього, зірко стежить, чи син не зробить якого промаху, чи не образить його чимось, не порушить давнього звичаю. І хоч сином його в радгоспі пишаються, бо знають, що він льотчик не абиякий... проте батька й це не виводить з рівноваги, він стоїть і з суворістю жде належної синовій шани, а перед ним його гирлига з мідяною, рясно розгравійованою брейцарою».

Поминаючи багатослівність, не витримавши якої, ми скоротили цей пасаж майже наполовину, треба сказати, що така сцена була б можлива, якби батько й син Горпищенки були якісь виродки, яким чуже почуття батьківсько-синівської любови і вони позують самі перед собою. А далі Горпищенко-чабан ще й влаштовує іспит синові: з яких частин складається гирлига.

Це абсолютно неприродна ситуація, але з якогось часу вона стала цеглиною, якою радянські літератори залюбки користуються. Підкинув її в радянську літературу, позичивши в Гоголя, Олександр Довженко (зустріч теслі Федорченка з сином-генералом у «Поємі про море»). Як і завжди буває в літературі, вдалося тільки першому — Гоголеві. Уже в Довженка, хоч і як він близький до Гоголя, зустріч Федорченків досить штучна. А в Гончара, який своєю реалістичною методою зовсім відмінний від обох названих, і поготів. Користування готовими цеглинами завжди твір знижує.

Щоб пояснити, чому Гончарева творчість особливо вразлива на лакування дійности, зацитую італійця Ріккардо Баккеллі: «Мистецтво оповідача — філософічне мистецтво, бо воно на дрібних випадках відкриває закони великих подій». Талантові Гончара не властиве це мистецтво показувати велике через мале, як не властиве й протилежне — гоголівсько-довженківська гіпербола. Він, як реаліст, усе малює в натуральну величину, що залишає мало місця для підтексту (вживаємо це слово в найзагальнішому значенні, не маючи на увазі підтексту антирадянського) і обмежує його можливості нюансувати настроєм, що міститься десь поза словом. Тому власне вразливість на лакування: кожен мазок лаку відразу по-

мітний. І через це з «Тронки», оскільки Гончар писав її у повній згоді з прийнятими стандартами, мусіла вийти — радянська ідилія. Якби не його талант і майстерне володіння мовою, вона була б пародією на радянський роман.

Дивно говорити про володіння мовою як заслугу письменника, бо ніби цю прикмету він мусів набути, заки до літератури дійшов. Але в нашому випадкові стан, у якому опинилася українська мова, великою чи, може, й вирішальною мірою визначає недолугість літератури, і питання мови для письменника — виняткове. Але про Гончареву мову будемо говорити при «Соборі», оскільки вона в нього рід роману до роману не зазнає либонь ніяких змін.

І манера письма в «Соборі» та сама, що й раніше. Можна твердити, що й тут чути явний нахил автора до ідилії. Уся дія роману відбувається на Зачіплянці, робітничому селищі при великому металургійному центрі (може бути, Дніпропетровському, в якому Гончар учився). В органічному зв'язку поколінь тут виростають, живуть і працюють металурги, кожен на очах усієї Зачіплянки, за честь якої він відповідає, наче б бувши зв'язаний круговою порукою, виробленою незмінними нормами зачіплянських традицій, тяглість яких зберігається ще з часів, коли Зачіплянка була зброярнею запорожців, що топили тут метал і виробляли списи (знайдено й ківш, яким вони розливали метал).

Не знаємо, чи при теперішній міграції людности можливі такі промислові оази з незмінно традиційним, майже патріархальним життям. Може, й так. Бо дуже подібні до зачіплянців Сенченкові герої київської Солом'янки. Але ясно бачимо мудре спостереження автора, істотно важливе для існування української нації сьогодні: проходять століття, хочє він сказати, відбуваються війни й революції, міняється влада, ніби нищиться доценту все старе і перевиховуються люди; але насправді ці зміни зачіпають лише тонкий, поверхневий шар життя. Людська душа стійка проти поточних змін, бо в ній сконденсовані тисячоліття історії, і людина, що ходить по зачіплянській землі, відчуває себе не руйником старого, а його спадкоємцем, нащадком запорожців. Вона носить у собі це почуття, навіть не будши свідома його. Тому дії героїв «Собору» часом здаються не умотивовані: баба Шпачиха раптом бунтується проти зруйнування собору, хоч у Бога давно не вірить. Тільки студент Микола Баглай, представник інтелектуальної Зачіплянки, ясно формулює своє споріднення з духом Запоріжжя: «А нам якраз і дорогий у ній (козацькій республіці — І. К.) отой дух вільности, патріотизму, що жив широко, весело, — за ним саме ми й зголодніли...» Бож запорожці заповіли йому цей дух, поставивши собор: «Шаблю вибито з рук, але в серці не вибито дух волі і жадання краси! Наша непокора в цім витворі стане серед степів на віки...»

Тому власне все й відбувається навколо собору. Але й поза тим думка про незмінність людської природи здавалася

авторові важливою і вартою спеціального підкреслення, коли її просто в оголеній формі декларує інший персонаж роману, скептик Ромця: «Знаєте, скільки часу треба, щоб перевиховати нас? Тисячу літ!.. Ні, тисячу літ, і не менше!» Розуміємо, як дратують такі висловлювання тих, хто за п'яти- чи семирічку плянував перевиховати всіх і дійти злиття націй. Чи думав про цей ефект автор?

Критика, як люблять казати партійні автори, не допомогла Гончареві «розібратись у творі», якщо йдеться про «Тронку», захваливши її без міри; власне сумління письменника (і громадянина) підказало йому, що «Тронка» творчо повела його в сліпий кут, і в «Соборі», може, супроти власної волі, він став на той шлях, на якому, мовивши словами Івана Дзюби, «людська думка і людська совість протилася натисковій фальшивій епохи».

У цьому відміна між останніми двома романами Гончара. У «Тронці» вийшла ідилія по горизонталі (у взаєминах між самими радгоспівцями) і по вертикалі (між ними і «вишестоящим» начальством). У «Соборі» ж є щось ідилічне в житті зачіплянців, зокрема й у не завжди умотивованій однастайності, коли йдеться про честь Зачіплянки. Але вертикаль не вийшла. Погодьмося, що Гончар ніби все зробив, щоб роман вийшов «правильний»: «мудрість» партії достойно втілює перший секретар обкому (він же ніби допомагає й врятувати собор від знищення). І є «дружба народів», бо з усіх поглядів «позитивний» воєнком — росіянин з півночі. Все передбачене, і ніби все йде найкраще в цьому найкращому з світів, навіть ми, радянські люди, допомагаємо Індії топити сталь. Але всупереч цьому всьому гармонії нема, Зачіплянка стоїть у перманентній війні за найдорожче їй: за збереження побуту, традицій, звичаїв, людських умов життя, врешті — за рідну їй культуру, що втілена для зачіплянців у козацькому соборі.

Хто по другий бік фронту? Делікатне для автора питання, і він уникає узагальнень. Ворог наче б невидимий, що втілюється раз у бюрократа-директора, що затрує місто димом заводських коминів, не турбуючись про очисні споруди; у бракон'єра, що хоче запаскудити плавні, проектуючи то висушити їх, то зробити ще одне море («Отак і плондрують. Коли далі так піде, то скоро, мабуть, і журавлі не літатимуть над нашою Україною... Вдарить котромусь у голову: давай нову ГЕС отам — і на тобі ГЕС, і вже рубають плавні, замість них гниле море смердить, густе, як кисіль...»); у колгоспного канцеляриста, який не видасть Єльці документів, і опиниться вона безпашпортною на Зачіплянці, поза законом, ховатиметься по бур'янах від охоронців порядку, які етапом можуть відпровадити її назад до колгоспу.

Годі їх і порахувати, але ще одного назвати конче треба: він бо один з центральних образів роману (найкраще автором виписаний) — Володька Лобода, «висуванець» з комсомолу, якого цінує начальство («Побільше б нам, кажуть, та-

ких працівників»). Він «на культурі сидить», і це його ідея зруйнувати собор, а на його місці поставити кафе з шашличною і назвати б його... «Козак Мамай». Далей Гончар і сам не усвідомлював, якого болючого місця торкається: партійні критики відхрещуються від Володьки, мовляв, він не наш. Тільки ж ніхто не може заперечити, що «висуванець» геніально сформулював партійний ідеал української культури: шашлична з малоросійською назвою.

Гончар цих явищ не узагальнює, навпаки, ще й відвертає увагу читача від узагальнень: адже собор охороняється «декретами» Леніна, мовляв, нагорі все в порядку. І якби ми підходили до роману з критеріями чистої теорії соціалістичного реалізму, йому нічого не можна було б закинути: теорія дозволяє конфлікти, негативних героїв і викриття перекручень та недоліків (навіть вимагає цього). Але тут би ми й піймалися на наївності, бо теорія одне, а застосування її в практиці — інше. І як ми звернемося до академіка від соціалістичного реалізму М. Шамоти, він нам пояснить, як його правильно розуміти: «...художникові належить не збирати, а добирати факти...»

Так і робив Гончар у «Тронці», але його людська совість врешті збунтувалася проти «фальшивої епохи», і в «Соборі» він зробив спробу «збирати факти», з застереженнями, закругленнями, стинанням гострих кутів, що все разом пішло вельми на шкоду романові, зробивши його багато де в чому наївно-сентиментальним.

Сентименталізм, чомусь не помічений критикою, став прикметною рисою сучасної радянської прози. У ньому знаходить свій вираз підсвідома компенсація неможливості говорити правду. Він ніби покликаний на те, щоб наснагою розчулення неправдоподібному надати правдоподібності. Скільки доводиться читати отаких сентиментальних нісенітниць, як у «Яблуці пізнання» Юхима Мартича: «...уночі, після бою, бинтами з своїх індивідуальних пакетів радянські солдати дбайливо перев'язували яблуню, що була посічена уламками фашистської міни...» Бракувало ще сказати, що лагідна радянська міна не торкнула б яблуні. Є такі пасажі і в «Соборі».

А не допомогою. Роман попри все справляє гнітюче враження: як важко жити на Зачіплянці! Добрі там люди, зичливі, веселі й дотепні; і часом їм небагато бракує до щастя, але хтось безнастанно працює, щоб отруювати їхнє життя. Цей хтось винахідливий як у великому (занапастити плавні), так і в малому (заборонити випас кіз на пустирищах), і ніколи самі зачіплянці не бувають ініціаторами цих заходів, хібащо тоді, коли, як Володька Лобода, висуваються вгору, добиваються до «кабінетів». Там, у кабінетах «відповідальних товаришів» розробляються настанови й директиви, диктовані виключно невситимою жадобою влади. Так запевняє механік Орлянченко. Але щось подібне висловлює й поміркованіший Микола Баглай: «Отрута кар'єризму, самозасліп-

лення, бажання будь-що управляти собі подібними... Наввипередки, як мавпи вгору за кокосовим горіхом...»

Отже вся небезпека згори, й ідилія по вертикалі Гончареві не вийшла. Він мимоволі відкрив прикмету, яка особливо вияскравилася за останнє десятиліття: що відносини між народом і партійною бюрократією — не ідилічні.

Відразу ж скорегуємо себе: першість цього відкриття не належить Гончареві. У російській літературі не раз це було помічене сміливіше й краще, і на винуватців не покладено такої кари, як на Гончара, бо російському письменникові вільно говорити багато більше, ніж українському. Але можна думати, що, з уваги на його партійний авторитет і заслуги в керівництві літературою, за саме тільки це Гончар теж не був би караний.

Є інший непрощений гріх у «Соборі» — собор. Ним названий роман, і він так пов'язаний з життям зачіплянців, що все якимось чином залежить від нього — від великого й вічного до випасу кіз. Як говорити про велике: поки стоїть собор, він нагадує зачіплянцям, що вони нащадки запорожців, які втілили в нього своє питання до нащадків: «Чи є лицарі серед них? Чи самі гречкосії?» Собор — втілення їх історії й культури. До речі, й мови: «А мова як була! Який дух у ній буйнував!» Кожного, хто дивиться на нього, він надихає почуттям величі свого народу.

Здається нічого страшного, зовсім нормальне почуття гордості своєю історією. І росіянинові ніхто за це слова не сказав би. От з появою «Собору» більш-менш синхронізується стаття Єфіма Дороша в «Новом мире» про Загорськ. Троїцько-Сергіївську лавру (під Москвою) автор вважає вогнищем ренесансу, рівним Фльоренції, а Сергій Радонежський у нього не менший від Козімо Медічі. Квасний патріотизм — аж курить. І нічого. Але українцві — «ніззя»: у сучасній його ситуації український народ не має права на свою історію, і письменникові категорично заборонено про неї згадувати, навіть як він Гончар!

Коли студент Баглай захоплюється козаччиною, «духом вільности, патріотизму», «за яким якраз ми й зголодніли», — критик Шамота коментує: «М'яко кажучи, дивна сентенція». Зверніть увагу: він висловлюється «м'яко», бо якби твердо, то треба б сказати: природне почуття гордості своєю історією українцві заборонене.

Пишучи роман, Гончар це знав. А читаючи його, ми можемо стежити, як письменник вживає свій талант не на те, «щоб щось вийшло», а, навпаки, «щоб, бува, чого не вийшло» (знову за термінологією Довженка), щоб не сказати чогось на повний голос. Довести роман до друку — значить для письменника уникати гострих ситуацій, стинати їх, так би сказати, в зародку. І це свідомо робить на шкоду своєму романові Гончар.

Безпашпортна Єлька, поставлена поза законом, переходується на Зачіплянці. Без паперів їй не те що нема нікуди

вступу, а й небезпечно ходити по вулиці, як злочинцеві. Коло її життя от-от замкнене, і вона готова кинутися з мосту. Ситуація трагічна, але читач її так не сприймає: знає, що автор не відважиться заплямувати радянське суспільство загибеллю молодій дівчині. Він урятує її, ще й нагородить щасливим коханням. Читач, досвідчений на літературних штампах, не помиляється: так і стається.

Те саме й з собором. Коли висуванець Лобода знімає з собору охоронну таблицю (паралелю до Єльки: безпашпортний собор опиняється поза законом, і його можна зруйнувати), автор уже поспішає зняти конфлікт (хоч він основний у романі): уже біжить Вірунька до Лободиноного кабінету, щоб присоромити винуватця, і охоронна таблиця так само потайки, як зникла, повертається на своє місце. Собор урятований неправдоподібно легким коштом, а до кінця роману ще далеко, і цю решту письменникові доведеться використати на те, щоб підточувати щасливими кінцівками бічні лінії сюжету і завершити будову оптимістичним фіналом, який звучить на останніх двох сторінках, як патетична соната: цвітуть на Зачіплянці акації, сталевари плавлять сталь, Іван і Вірунька «ідилічною парою сидять під зачіплянськими зорями», і стоїть величавий собор, «думає свою одвічну думу».

Фінал можна сприймати так, що собор, як символ невирущості української нації, стоятиме вічно, не зважаючи на «вируючі пристрасті». І в цьому могло б бути виправдання його патетики. Але де ж можна так сказати: треба ж ще оформити його такою димовою завісою, щоб можна його було тлумачити як виправдання «епохи-мачухи»: мовляв, тепер уже, коли собор урятований, йому ніщо не загрожує. І тут буде фальш.

Сьогодні собор України (символічно висловлюючись) загрожений більше, ніж у всі віки перебування її під Росією, бо про національну безпеку шашличну на її руїні (обов'язково з назвою «Козак Мамай», на засвідчення процвітання української культури) мріють всемогутні вожді російської імперії в Москві, а не Володька Лобода, недоумкуватий висуванець. Ідентифікуючи небезпеку з собою цього останнього, Гончар зміщує перспективу і зменшує масштаби національної трагедії до карлуватих розмірів. На багато поставлених у нього питань йому не вільно відповідати, а деякі, життєво важливі в цьому сюжеті, не вільно й ставити. Одне з них поставимо за нього ми.

Місцевий учитель арифметики каже пошепки закоханим Єльці й Миколі Баглаєві: «Собори душ своїх бережіть, друзі...» Але де ті собори душ? Добре, хай вони будуть у душах усіх зачіплянців. Алеж собори — великі споруди, які видно з великої віддалі. А Гончарів собор рятували люди маленькі: колишня колгоспниця, а тепер кранівниця Вірунька і місцева повитуха баба Шпачиха були найактивніші в цій акції. Шпачиха й зовсім не знала, чому їй той собор потрібен, може, наперекір тому вилупкові Лободі, що зрадив Зачіп-

лянку? А Вірунька могла б хіба сказати, що от повернеться її чоловік з командировки, «а собору нема».

Це не того масштабу люди, яким коло собору ходити. Колись коло соборів ходив Яворницький, людина 19 віку, що й Яворницьким стала за царя. Скоро буде тридцять років, як він помер, і вже належало б бачити такого самого масштабу людей, які виростили за радянського часу. Чому їх не було при обороні собору і за них цю непосильну для них роботу мали виконати Вірунька з Шпачихою? Це питання треба поставити при «Соборі» «во главу угла». Але питання й відповідь Гончар мусів обійти, бо інакше приневолений був би сказати, що за царя умови для розвитку української культури були сприятливіші, ніж тепер, і Яворницьким сьогодні на Україні немає місця.

Ми висловлювалися досить ясно, щоб читач бачив, що жодною мірою не хочемо ображати Гончара і не кладемо на нього вини за те, що «Собор» не вдався. Бо так само «не вдалася» вся українська радянська проза, хоч би й які талановиті люди її робили.

Ще перед нами стоїть низка проблем мистецького й суспільного характеру, які пов'язані з «Собором», як твором, що став у центрі уваги, але їх обговорення становитиме зміст наступної статті.

П'ятий том „Історії українського мистецтва“

Святослав Гординський

«Перемога великого Жовтня надала українському народові можливість здійснити споконвічну мрію про свободу і незалежність, про вільний розвиток національної культури і мистецтва».

Таке читаємо на 416 сторінці п'ятого тому «Історії українського мистецтва», в післямові, завданням якої було зробити підсумок досягнень українського мистецтва на радянській Україні від 1917 до 1941 року. Зараз же приходиться на думку відома цитата з Леніна про те, що «лозунг національної культури неверен и выражает лишь буржуазную ограниченность понимания национального вопроса» (т. 23, стор. 377).

Обидві цитати добре показують розрив між життєвою практикою і партійною теорією, розрив, перед яким опинилися редактори п'ятого тому. З одного боку, вони намагалися давати можливо правдивий у даних умовах образ українського мистецтва, з другого — були змушені дбати, щоб усе написане ними мало витриманий радянський вигляд, в якому національна особливість даної культури приноситься в жертву панівній. Щоб одне і друге завдання виконати, авторам і редакторам треба було чимало фактів затаїти, а ще більш не по-мистецтвознавчому, а по-парикмахерськи пристригти, пригладити, причесати, прифрізувати і зверху все примазати партійною брилантиною. Для мистецтвознавця й читача, що стоять збоку, що непричасні до радянського мистецтва, це видання могло б служити показовим зразком компромітації радянського мистецтвознавства на Україні, де з подивугідною легкістю й браком логіки заперечуються основні твердження, висловлювані 10, 20, 30, 40 років тому, де з поважним виглядом, мовби нічого й не було, автори цього тому попивають кухлі води з криниці, яку ще зовсім недавно запльовано й запаскуджено.

Ми згадаємо два факти.

Сім головних статей цього тому про мистецтво 1917-20 років, монументальне і станкове малярство, станкову та книжкову графіку і скульптуру належать Іванові Вроні,

якого в середині 30 років партія заплямувала як «українського націоналіста», «агента контррозвідки», «шкідника», «контрреволюціонера», «фашистську наволоч» та «фашиста з партквитком у кишені». Пригадаймо, що Врона впродовж 7 років був партійним керівником Київського художнього інституту, проте, хоч і був комуністом, уважав, що в розвитку українського пореволюційного мистецтва існує «єдиний потік», який має окремі струмочки, але всіх їх об'єднує в єдиний організм ідея нації. Зокрема, найбільшою подією нового українського мистецтва він вважав той факт, що воно включилося в проблеми мистецтва світового. Ми не знаємо, скільки років і де відсидів Врона за ці свої «злочинства», але з мистецького обр'ю зник він на добрих два десятиріччя. Тепер йому вже понад вісімдесят років. І ось цьому запламованому з партійної трибуни колишньому «фашистові» й «формалістові» дають у руки перо й велять писати про найважливіші етапи мистецтва на Україні. Правда, він пише обережно, більш описує і навіть не згадує про найцікавіше: про свої і своїх колег-мистецтвознавців давні мистецькі ідеї. Однак те, що для таких важливих статей в історії мистецтва zaangażовано саме Врону, — факт будь-що-будь знаменний. Цей факт значить, що давні ідеї Врони (і його сучасників: М. Скрипника, В. Хмурого), а не ідеї партії були правильні і що партія тут капітулювала. Історія — химерна і мстива пані, любить собі часом пожартувати.*)

Факт другий:

В одній з попередніх статей ми згадували про книжку В. Курільцевої й Н. Яворської «Искусство Советской Украины», видану в Москві 1957 року. Але ми не згадали, що головним редактором тієї книжки був Василь Касіян, той самий, що тепер є відповідальним редактором і автором вступної статті п'ятого тому. У сталінські часи Касіян належав до найбільш ортодоксальних мистців, у чому, зрештою, ми його не обвинувачуємо, бо ортодоксальність теж була одним із способів оборони від фізичного знищення. І ось цей Касіян за порівняно короткий період часу — 10 років (відступ між двома згаданими виданнями) зробив колосальний, майже на 180 ступенів, поворот від своїх попередніх позицій. Він просто побачив, що прославлене ним досі партійне мистецтво на Україні — сама мізерія; і тоді — давай реабілітувати, тягти до українського мистецтва розстріляних і засланих, двічі й тричі проклятих у давніших партійних виданнях, битих, промовчуваних і досі ніби не існуючих мистців, включно до емігрантів.

*) Тут немає місця докладніше зупинятися на провідних ідеях українського мистецтвознавства в УРСР 20-их і 30-их років (Бойчук і бойчукізм, Врона, Скрипник, Хмурий) і їхніх партійних опонентів (Затонський, Хвиля, Холостенко). Ширше про це подано в нашій статті «Люди, ідеї, твори. 50 років українського мистецтва», «Слово», збірник 3. Нью-Йорк, 1968.

Приклади? У редактованій Касіяном книжці Курільцевої-Яворської найвидатніший на Україні мистець Анатоль Петрицький згаданий тільки раз, і то навіть не як мистець-маляр, а як автор плякатів. Його малярство тоді не варте було й згадки. Тепер — Петрицький один із «стовпів» п'ятого тому, про нього пишуть на 43 різних сторінках, а з його малярських творів роблять кольорові репродукції. Нарбут у Касіяновому виданні 1957 року згаданий також один раз («пробував видавати своє стилізаторство за національний стиль»), тепер він великий мистець, і про нього пишуть на 20 сторінках. М. Бойчук у виданні 1957 року згаданий тільки з лайкою, тепер про нього пишуть також на 20 сторінках. Василь Кричевський у першому виданні взагалі не існує (втік до Аргентини), але яка історія українського мистецтва можлива без нього? Тепер згаданий на 25 сторінках. Його брат Федір Кричевський 1957 року згаданий тільки один раз, і то як професор (також пробував утікати від Сталіна, але не вдалося). Тепер про нього не тільки пишуть на 26 сторінках, а вважають його гідним прикрасити своїм твором кольорову обгортку п'ятого тому. І. Падалка, В. Седляр, С. Налепинська-Бойчук та інші у виданні 1957 року навіть не згадані, тепер же без них просто не було б про що писати з мистецтва 20-их років. Зате роздуті у виданні 1957 року різні величини скорчилися тепер до своєї природної форми ненадугих партійною пропагандою бальоників. Невже одне й друге видання редагувала та сама людина?

Проте треба визнати, що у вступній статті, написаній Л. Владичем і В. Касіяном, та й взагалі в усьому томі, слідна чимала поміркованість в оцінці мистців і мистецьких явищ. Немає й згадки про те, що радянське мистецтво — «найпередовіше в світі», як це нам доводилося читати не в одному з давніших видань. Особливу увагу звертає на себе промовчання факту, що в 30-их роках партія насильними методами ввела в українське мистецтво соцреалізм, фізично розгромивши його опонентів. Про ці партійні перемоги немає й слова, а де про цей терор мова, все пригладжене так, щоб виглядало на мирно поладнані непорозуміння. А це було не так. Згада-ти б хоча промову В. Затонського на першому поширеному пленумі оргбюро Спілки радянських художників України (29 листопада 1933), повну лайки й погроз на «контрреволюційні націоналістичні елементи» й «формалістів», мовляв, «ці гниди в штанах польського і німецького юнкера хотіли відібрати радянським мистцям велику радість творчості»; у ділянці образотворчого мистецтва, казав він, ми мали своєрідні «Березолі», «але партія розгромила кубла контрреволюційного націоналізму».

Хоч і як вигукував тоді Затонський з партійної трибуни, в «Історії українського мистецтва» згадано його тільки раз. Теж *signum temporis*. А був же час, коли його портрети

прикрашали перші сторінки «Образотворчого мистецтва», органу Спілки художників радянської України.

Як уже згадано, п'ятий том «Історії українського мистецтва» охоплює період від часів більшовицької революції до 1941 року. Ми знаємо, що в 20-их роках українське мистецтво, збуджене національним піднесенням, вибухло спонтанно динамічними струмами. Більшовицький режим намагався скерувати ці струми в свій бік, привернути мистецтво, як і всю культуру, на служіння своїм цілям. Про цей, власне, період і пише згадана стаття Владича-Касіяна. Не все в ній точне і правдиве. Наприклад, Українська академія мистецтв була заснована за Центральної Ради в листопаді-грудні 1917, а не 1919 року, як пишуть згадані автори. Це пересунення дати на два роки було потрібне авторам, щоб надати якоїсь достовірності висловленому на початку їх вступу твердженню, що, мовляв, за радянської влади «вперше в історії української культури справи мистецтва набрали державного значення й ваги». Відомо бо, що створення цієї академії було одним з перших актів молоді української держави. Неясно з'ясували автори й виникнення соцреалізму на Україні, очевидно, ця неясність була потрібна, щоб замаскувати такі партійні документи, як заява ЦК КП(б)У з нагоди шостої Української виставки 1936 року, в якій спеціально підкреслюється, що «соціалістичний реалізм даний як метода для творців великим Сталіном». Дивно читати, що «під час шкідливого культу особи Сталіна часто-густо порушувалися ленінські принципи партійного керівництва мистецтвом, практикувалося самовільне і некомпетентне адміністративне втручання в творчий процес, проти чого партія рішуче застерігала і що закликала всіляко викорінювати». Для нас це просто ревелюційне відкриття; на жаль, автори подають цю сенсацію без будь-якого посилання на хоч один документ, який поводить би, що партія виступала проти себе самої.

Недовір'я викликає твердження, що «українські художники на численних міжнародних виставках і виставках радянського мистецтва в Італії, Франції, Німеччині, Чехо-Словаччині, Австрії, Швейцарії, Голляндії, Швеції, США, Японії та інших країнах широко репрезентували здобутки української мистецької культури». Чи не є це самоомана авторів статті, які хочуть передати її й читачам, певне, в добрій вірі? Де, в якій бібліотеці чи музеї згаданих країн можна знайти матеріяли про ці українські мистецькі виступи? Ще до 1930 року на Венеційській Б'єннале УРСР мала бодай у каталозі (але не у виставкових залах) окреме місце, але вже 1932 року цю «диверсію» в каталозі скасовано, і сам Касіян найкраще знає, як тоді виставлено дві його гравюри: в темному передсінку, без нумерів, щоб не пізнати було, що це і звідки. У Варшаві того самого року на виставці радянського мистецтва мистців з України взагалі не подано в каталозі, експонати тримано до останнього тижня перед закриттям

виставки, і лише на протести польських мистців частину їх показано, в тому числі портрети П. Тичини та М. Скрипника роботи А. Петрицького (про які польська мистецька преса писала, що вони, врешті, внесли якийсь живий подув у схоластичний аспект радянського мистецтва). Щодо виставок, які мали якийсь окреслений український вигляд, треба сказати, що вони були нечисленні, мініатюрні й організовані більш приватною ініціативою. До таких виставок належала участь УРСР у Міжнародній виставці мистецтва книги в паризькому «Пті Пале» в 1931 році, де був невеличкий станок з українськими радянськими виданнями з мистецтва. Виставку фактично уклав Микола Глущенко, проект станка виконав Микола Кричевський, а експонат отримано через директора видавництва «Мистецтво» в Харкові Максима Лебеда.

Взагалі ті виставки радянського мистецтва з участю українських мистців дуже нагадують нам нашу історію з пляшкою українського вина. Якось нещодавно, йдучи римською вулицею, ми побачили за вітриною крамниці пляшку з етикеткою: «Українська РСР, Кримський Раднаргосп. Управління виноробної промисловости. Мускат білий, південно-бережний. Масандра — Крим. Вино урожаю 1961 року». Ми й пішли купити це вино, зажадавши «віно україно». Але такого в крамниці ніхто не знав, треба було тягнути продавця до вітрини і показувати пальцем, чого нам потрібно. «А, віно руссо!» — сказав продавець і тицьнув на етикетку італійською мовою по другому боці пляшки: «Продукт Продінторга, Москва, Росія». Отож, з українським мистецтвом в УРСР зовсім подібна ситуація: українським його ніхто не вважає, а якесь міжнародне його значення — це ілюзія. Про радянське мистецтво в цьому аспекті можна сказати словами Рильського: «Ми безязики, безіменні ми, німа вода холодного свічада»...

Вдячна тема задуматись над склянкою справді знаменитого білого мускату.

Проте було б несправедливо казати, що в згаданому вступі немає й щирих, правдивих визнань. Наприклад, автори не ховають перед читачем факту, що на початках т. зв. радянського мистецтва на Україні політичну пропаганду мистецтвом робили мистці російські. Автори визнають, що «ряд майстрів українського образотворчого мистецтва та архітектури (М. Бойчук, Софія Налепинська-Бойчук, В. Седляр, І. Падалка, Ілля Шульга, Д. Дяченко та інші) в наслідок порушень соціалістичної законности й безпідставних політичних звинувачень зазнали репресій і загинули». Далі автори визнають, що проти переважної більшості «бойчукістів» висунуто безпідставні політичні звинувачення. У статті знаходимо також позитивну оцінку праці таких мистецтвознавців, як О. Новицький, Д. Щербаківський, Ф. Ернст, С. Таранушенко, С. Гіляров та інші, які в 30-их роках як «фашистські мурейники» були розгромлені партією.

Щодо самих текстів про поодинокі періоди українського мистецтва в УРСР, то вони присвячені здебільшого описам творів з погляду сюжету й ідеологічної правильності, менше запускаються в розгляд суто мистецьких вартостей. Зразок:

«Невеличка за розміром картина М. Бурачека „Дорога до колгоспу” свідчила про рішучий злам у творчості мистця, про певну тенденцію розвитку українського пейзажного живопису до соціалістичної змістовності. Мотив нового колгоспного пейзажу відтворено Бурачеком досить ненав’язливо, як органічну складову частину українського краєвиду: він розкривається зі схвильованою поетичністю в безмежному полі золотої пшениці, в яскравих плямах колгоспних будівель, у строкатій групі колгоспників на шляху, в оптимістичному звучанні всієї картини, де більшу половину полотна займає блакить неба з величезним нагромадженням білих хмар».

Це, так би сказати, соціологічний підхід. У мистця це зводиться до того, що він до звичайного невибагливого пейзажу з польовою доріжкою між збіжжям домалював, на далекому пляні, невиразні людські постаті і виразну арку з транспарантом і портретом Сталіна посередині. Справжню історію цієї картини розповів нам свого часу мистець М. Азовський: у 1937 році Бурачекові вже так допекли за «бездієвність» його пейзажів, що він ту арку з транспарантом додав просто на відчіпне. Так то в дійсності постав «рішучий злам у творчості мистця», а картинку масово репродукували і репродукують досі, хоч вона з погляду мистецького одна із слабших у цього майстра українського краєвиду. А в репродукціях портрет Сталіна якийсь замазаний...

До позитивів тому належать обережна реабілітація М. Бойчука і визнання, що він «шукав органічного зв’язку між традиційними формами і сучасністю, його шлях якоюсь мірою був паралельний з шуканнями монументалістів Мехіко, зокрема Дієго Рівєри. Під час перебування в Парижі М. Бойчук і Д. Рівєра, незалежно один від одного, прийшли до висновку, що потрібно знаходити такі форми монументального живопису, які б відповідали запитам широких мас. Їх дальший розвиток пройшов через захоплення італійським Проторенсансом, особливо реалізмом і ритмікою фресок Джотто... Його цікавила діалектика розвитку стилів і зв’язки з дійсністю, а остаточний висновок — формальні закони, перевірені й підкріплені історичною традицією». Одначе «творів самого М. Бойчука збереглося дуже мало. Відомі лише невеликі малюнки (тобто рисунки — С. Г.) голів і композиції постатей».

Ця речеза характеристика одного з найвидатніших мистців, що їх видала Україна, належить І. Вроні і Б. Лобанов-

ському. Як бачимо, з творчости Бойчука, яка мала такий вплив не тільки на українське, а й на російське мистецтво, майже нічого не залишилося. Тут мимоволі приходить на думку історія з Сікейросом, одним з трійці великих мекіканських монументалістів (Рівера, Орозко, Сікейрос). Коли 1960 року він за протидержавну діяльність був засуджений «буржуазним» мекіканським урядом на ув'язнення, ніхто його творів не нищив, навпаки, у в'язниці він отримав окрему майстерню і міг далі віддаватися творчій праці. Результатом була низка нових монументальних творів. А ось талановитому українському мистцеві Панасові Заливасі в мордовському концтаборі нещодавно відібрали папір і акварелі... Мабуть, на те, щоб, бува, не подумав, що від часів Миколи Палкіна щонебудь змінилось.

«Не збереглися до нашого часу», пишуть згадані автори, й фрескові розписи Селянського санаторію в Одесі, одна з найвизначніших мистецьких праць, виконана бойчукістами. Не допомогло й те, що «основна група композицій була присвячена історико-революційній тематиці та зображувала працю й побут селянства Радянської України». На лихо, ті твори мали риси формалізму, і їх знищено; книга подає тільки репродукції вже не існуючих творів. Високу оцінку дістає в цьому виданні творчість А. Петрицького, зокрема згадується «значне явище в мистецтві» — його близько 150 портретів українських письменників та діячів культури й мистецтва. Як читаємо «з серії цих портретів збереглося дуже мало» (кілька акварель і рисунків, ні одної олії — С. Г.). Так сухо стверджує цей факт І. Врона, який добре знає, що знищення портретів Петрицького для українського мистецтва така трагедія, як, скажім, для мистецтва російського було б знищення сотки картин, наприклад, М. Врубеля.

Про скульптуру можна б сказати, що вона була куди цікавіша у 20-их, ніж у 30-их роках. Тут було більше почуття стилю, про що свідчать твори І. Кавалерідзе («Сковорода»), Ж. Діндо, А. Писаренко. Найвидатніша скульптурна робота 30-их років, пам'ятник Шевченкові в Харкові, належить лєнінградцеві Г. Манізеру. Чи Україні бракувало мистецьких сил, чи було безпечніше віддати цю репрезентативну роботу протеже Сталіна й Хрущова, — про це дана книга не пише. Між скульпторами згадано А. Дарагана і К. Бульдїна, на диво — без лайки; ще кілька років тому вони були «зрадники».

Сильні відосередні сили відбилися в українській архітектурі. Це можна пояснити тим, що великі будівельні роботи віддавано урядовим архітектам, які рідко коли були українцями. Вони зважали більш на монументальність, масивність, помпезність та інші атрибути, мало дбаючи про стиль, ще й до того з будь-якими національними ознаками. Якщо будинок Держпрому в Харкові й Дніпрельстан ще можуть імпонувати своєю функціональною масивністю й доцільністю інженер-

ської конструкції, то далі почали появлятися помпезні будови сталінського періоду, з обов'язковими баальбекськими колонами, які нічого не підтримують, з аркадами мюнхенського типу, з причепленими (мов ластів'ячі гнізда) будь-де бальконами і малими, мов тюремними, віконцями. На тому тлі корисно вирізняється збудований у стилі виставових павільйонів будинок верховної ради УРСР за проектом В. Заболотного. Традиційні елементи українського будівництва проявилися в будовах зліквідованого Д. Дяченка і В. Г. Кричевського. Василь Григорович у Львові 1943 року розповідав нам про митарства з запроєктованим ним будинком шевченківського музею-заповідника в Каневі: йому дорікали за трикутний дах, який, нібито, скрито... символізував тризуб.

Кілька слів належить розділам, названим «сатиричною графікою й плякатом». Абстрагуючися від антиукраїнського змісту деяких з тих речей, треба сказати, що загальна мистецька вбогість тих творів зовсім очевидна. У західньому мистецькому світі ні одна історія мистецтва не поважилася б містити таку халтуру. Редактори видання завдали собі чимало труду піднайти хоч кілька зразків революційного плякату з українськими текстами («тіждень», «селяне», «капіталісти»). Курільцева і Яворська цих сантиментів не мали і мимоволі здемаскували радянську революцію на Україні як чисто російську справу. Звертає увагу те, що «ідеологію» українцям робили тут люди з такими прізвищами, як Єфимов, (аліас Микола Липський), Васильєв, Фрідкін, Розе, Хвостов (аліас Хвостенко), Зальцер, Ганф, Фіногенов та інші. Все це мізерна з мистецького погляду агітка, якій місце в якомусь партійному виданні, а не в історії мистецтва. Але, очевидно, поміщення цих речей було передумовою для появи видання.

Деякою несподіванкою для читача в цьому томі може бути кінцева стаття Г. Островського про «Мистецтво західніх областей України та північної Буковини 1917-41 років», бо чимало згаданих у цій статті справ та осіб досі промовчувало. Автор — не хочемо його підозрівати — мав добрі наміри, проте через незнання і «фризування» чимало мистецьких явищ Західньої України вийшло в нього перекручено. Автор пише не тільки про таких мистців, як от І. Труш, О. Новаківський, О. Кульчицька, А. Манастирський, О. Курилас, а й таких, які досі в радянському мистецтвознавстві вважалися за неіснуючих. Між ними П. Холодний (Старший і Молодший), М. Бутович, П. Ковжун, С. Литвиненко (мабуть, уперше офіційно визнано, що він автор пам'ятника-нагробка І. Франкові у Львові), Р. Лісовський, Л. Гец, Е. Козак (і як йому простили те, що він умів нарисувати кожну тварину й надати їй подобу Леніна чи Сталіна?), А. Павлось, М. Дольницька, А. Коверко та інші. Декуди поміщено навіть їх репродукції, але хіба два малі екслібриси Ковжуна й Бутовича спроможні дати якесь уявлення про їх багатогранну творчість?

Щодо неточностей, то ми дозволимо собі зацитувати один уступ:

«Наприкінці 1930 року з ініціативи Я. Музики, П. Ковжуна та М. Осінчука виникла Асоціація незалежних українських мистців (АНУМ), яка існувала до 1939 року. Вона влаштувала п'ять періодичних виставок, велику ретроспективну виставку „Українське мистецтво за останніх 30 років” (1935), кілька персональних — О. Кульчицької, М. Глуценка, Л. Геца, О. Гриценка, виставку художників-самоуків, а також видала монографії про О. Кульчицьку, О. Гриценка, М. Андриєнка-Нечитайла, М. Глуценка, Л. Геца, книгу „Екслібріс” та п'ять номерів журналу „Мистецтво” (1932-36). Асоціація об'єднала більшість мистців Західної України, а також тих, хто вчився або постійно жив у Польщі, Чехо-Словаччині, Німеччині, Франції. На першій виставці АНУМ (1931) експонувалися твори Ф. Кричевського, картини та малюнки П. Пікассо, А. Модільяні, М. Шагала, Ф. Леже, У. Гроппера та інших. На другій виставці „Сучасна українська графіка” (1932) досить широко були репрезентовані художники Радянської України» (слідuje список 22 мистців).

У чому неточності? Передусім, ми маємо особисті претенсії, бо засновником АНУМ був також С. Гординський, який призив з Парижу згадані експонати, оформив їх, зредагував каталог і взагалі влаштував першу виставку АНУМ, а потім обороняв її від рідних соцреалістичних калакунів. Участь Федора Кричевського на тій виставці — фантазія автора статті, який переплутав його з Миколою, сином Василя Григоровича Кричевського. Не було на виставці й американського мистця У. Гроппера. Звідки він там узявся б? Автор знову переплутав його з іншим учасником виставки — французьким мистцем Марселем Громером. Далі, АНУМ не була організатором ретроспективної виставки українського мистецтва за 30 років; це була власна імпреза Національного музею, хоч і з участю анумівців. Щодо виставки графіки, на якій «досить широко були репрезентовані художники Радянської України», то їх участь зводилася до того, що на станках виставки у відділі книжкової графіки були показані видання з радянської України, визичені з бібліотеки НТШ. Тим часом в інтерпретації Островського виглядає, що мистці з України прислали на виставку свої твори.

Проте найістотніша помилка Островського в тому, що він мислить радянськими категоріями і певний того, що АНУМ справді мала завдання когось об'єднувати. Власне, асоціація тому й називалася незалежною, що вона не була організацією звичного типу й обмежувалася мистецькими зустрічаннями людей, які прагнули того, щоб українське мистецтво пливло в річищі світового мистецтва. Проблема була в тому,

щоб утримувати постійний «нуклеарний» центр, який координував би індивідуальну працю поодиноких мистців, уможлилював їм виставляти та видавати свої праці. Тому й докір Островського, що в АНУМ не знайшлося місця для таких реалістів як Труш, Курилас, Манастирський та інші — неістотний. Просто — реалістам не було ніякого діла до проблем, які цікавили анумівців. Це незалежно від того, що ті мистці були великими нашими прихильниками і завжди належали до перших відвідувачів наших виставок.

Досить комічно виглядає твердження Островського, що «західноукраїнські художники охоче відгукувалися взяти участь на різних виставках з радянськими мистцями. На виставці української книжкової графіки в Празі (1924 та 1933), української графіки в Брюсселі (1927), Берліні (1933), Римі (1938) та інших». Виглядає, що це були радянські виставки. Це зовсім не так. Ні одною з тих виставок не влаштувала будь-яка радянська установа. Виставки в Празі організував В. Січинський, у Брюсселі — Д. Андрієвський, а в Берліні й Римі (також і Неаполі) — різні еміграційні установи за допомогою АНУМ. Якщо на тих виставках були твори радянських мистців, то виключно з приватних збірок — В. Січинського, П. Ковжуна, автора цих рядків та Українського музею в Празі (Д. Антонович). Отже, не «твори західноукраїнських мистців експонувалися з творами радянських мистців», а навпаки. І то часто проти волі радянських мистців. Так було з виставкою української графіки у «Штаатліхе Кунстбібліотек» у Берліні 1933 року. Підготована в 1932 році, ця виставка відкрилася вже тоді, коли Гітлер перебрав владу в Німеччині. Радянським графікам, твори яких опинилися на тій виставці, наказано було скликати протестаційні збори проти їх участі на, мовляв, гітлерівській виставці. Словом, радянська ініціатива в організації згаданих Островським виставок була ніяка.*)

В Островського дуже рожеві погляди на те, як західноукраїнські та емігрантські мистці ставилися до радянського мистецтва. «Кращі художники Західної України, — пише він, — жваво цікавилися розвитком радянського мистецтва, уважно стежили за творчістю його провідних майстрів». Це треба уточнити. Західноукраїнські мистці цікавилися розвитком радянського мистецтва лише остільки, оскільки українське мистецтво вмiло оборонятися від офіційно-

---

*) Інцидент з протестом зафіксований в одному з збережених листів Максима Лебеда до автора цих рядків. Лебедь — директор в-ва «Мистецтво» в Харкові — доставляв нам оригінальні відбитки графічних творів наших мистців з радянської України в обмін за мистецькі видання з Польщі, Німеччини й Франції, а також твори львівських графіків. У половині 30-их років він був арештований як «троцькіст» (бодай таким назвав його Затонський), сидів у концтаборі в Чібію на далекій півночі разом з О. Вишнею та Й. Гірняком і був там розстріляний.

го тиску й нищення. Партійні удари по українському мистецтву мистці поза УРСР сприймали як удари по них самих. Пишемо про це, щоб не було зайвих непорозумінь у ставленні нас, західньоукраїнських мистців, до цієї проблеми. Островський не повинен робити собі навіть ілюзій, що тут були якісь винятки. Українські мистці поза УРСР незвичайно цікавилися творчістю своїх колег на Україні саме з погляду того, наскільки вони відроджували, втримували й розвивали національні елементи українського мистецтва. Це зацікавлення не було одностороннім; українські мистці на радянщині однаковою мірою цікавилися творчістю своїх колег за кордоном, і навіть ідейно підпадали під їх вплив. Дозволимо собі зацитувати кілька слів із статті Є. Холостенка в альманасу «Образотворче мистецтво» (I, 1934), де він лає «контрреволюційну концепцію Врони з орієнтацією на Європу, на Берлін, на мистецтво краківських символістів і львівських стилізаторів» (підкреслення Холостенка). Розшифруємо: Європа — це АНУМ, Берлін — алюзія до берлінської виставки української графіки, краківські символісти — О. Новаківський, Л. Гец та інші, львівські стилізатори — П. Холодний, П. Ковжун і львівська школа модерних графіків.

Треба сказати, що принцип зараховування до українського мистецтва всіх мистців, що живуть на Україні, не дуже послідовний. У цей спосіб увійшли в історію українського мистецтва такі польські мистці зі Львова, як Ф. Вигживальський, С. Батовський та С. Розвадовський. Вони весь час працювали для польського мистецтва, з них Розвадовський був автором патріотичних польських баталій з уланами; всі три були вже в старому віці і померли в 1944-46 рр., отже просто не мали коли щонебудь створити для мистецтва українського. Тому казати, що ті мистці «своєю творчістю збагачували західньоукраїнське мистецтво», ніяк не можна. Тим більше, коли водночас промовчуються навіть без згадки такі майстри українського мистецтва, як М. Азовський, автор однієї з найкращих картин на робітничу тему — «Забійники», або В. Масютин, що, як графік, зовсім не гірший, ніж Касіян.

В аспекті вищесказаного вирінає питання: чи доцільно В. Татліна називати «російським художником»? Він — уродженець Харкова, був деякий час професором Харківського художнього інституту і в різних закордонних виданнях фігурує як українець, як, наприклад, у нещодавно виданій в Англії історії модерного російського мистецтва.

Про те, яке прегарне малярство мали ми в 20-их роках, можуть посвідчити кольорові репродукції «Інвалідів» А. Петрицького, «Правка пил» О. Богомазова, як також «Сім'я» Ф. Кричевського — твори, що довгий час були зникли з мистецького об'єкту, але щасливим збігом обставин не були знищені. Саме на тлі цих творів видно той стрімкий спад українського малярства на радянщині, що його в дальших роках приніс сталінський соцреалізм.

Окремий розділ про декоративно-ужиткове мистецтво яскраво показує, як народні мистці (Г. Собачко, В. Довгошия, М. Примаченко) інтуїтивно відчували й передавали елементи таких мистецьких напрямків, як експресіонізм і сюрреалізм. Їх творчість варта з цього погляду окремої студії. Одне певне, що на декоративному мистецтві корисно відбилася педагогічна діяльність таких бойчукістів, як В. Седляр, О. Павленко та І. Падалка. Редактори книги мали настільки такту, що між репродукціями з кераміки, деревної різьби й вишивок не подали ні одної з портретами «вождів», якими довгі роки засмічувалося і далі засмічується антиреалістичне українське народне мистецтво. Антимистецькість тих речей зовсім очевидна.

П'ятий том «Історії українського мистецтва» появився ще до виходу 3 і 4 томів. Дехто ладен думати, що це зроблено на те, щоб якось знівелювати два перші томи історії, заповнені релігійним мистецтвом. Одначе, як нас інформовано, праця над 3 і 4 томами не була своєчасно закінчена. Між іншим, 4 том має мати статтю про мистецтво еміграції. Все це речі нові для читача на Україні.

Колись М. Грушевський писав, що український народ має двое крил, східне і західне, але творить один організм з серцем у Києві. Мистці й письменники поза Україною це добре знали і при всяких нагодах розглядали українське мистецтво й літературу як цілість. Не можна сказати, щоб культурні кола радянської України цього також не знали, проте лише останніми роками вони знову починають здобуватися на відвагу це явно висловлювати.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

Пояснювальна записка

Іван Дзюба

Ця записка — один з багатьох документів, які за останні роки поширюються на Україні і які недавно отримала редакція нашого журналу. Подія, що про неї пише І. Дзюба, мала місце п'ять років тому — у 50-і роковини смерті Лесі Українки. Тут, у записці, зхарактеризовано ставлення партійного керівництва до питань української культури.

Повідомлення, що за останні місяці надходять з України, доводять, що сьогодні (коли громадськість України відзначає 55-і роковини смерті української поетки) діячі української культури стали об'єктом дальшого цькування з боку російських великодержавних шовіністичних кіл КПРС, у тому числі її філіялу — Комуністичної партії України.

Передрук дозволений тільки з поданням джерела.

Р е д а к ц і я

ДО СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

Пояснювальна записка про вечір пам'яті Лесі Українки в Центральному парку культури і відпочинку м. Києва — 31 липня 1963 року.

У ряді інших заходів по вшануванню пам'яті великої української поетеси, які проводилися в м. Києві, 31 липня о 8 годині вечора в Центральному парку культури та відпочинку, на Першотравневій естраді, мав відбутися великий літературно-музичний вечір. Участь у ньому мали взяти Державна симфонічна оркестра під керуванням Є. Шаболтіної, солістки Київського театру опери та балету, артисти філармонії та молоді київські поети. Було намічено та підготовлено широку і цікаву програму, котра б забезпечила гідний ідейний та естетичний рівень пошанування Лесі Українки. Однак, зусилля цілого колективу людей були змарновані, чиясь бюрократична сваволя «подарувала» громадськості прикрий інцидент, який викликав законне обурення людей, котрі прийшли на вечір пам'яті Лесі Українки, і який

набув широкого розголосу. Оскільки тепер навколо цієї події ширяться всякі чутки і версії, за частиною з яких не важко вгадати спробу тих людей, котрі допустили бюрократичну сваволу і цим викликали ексцес, зняти з себе відповідальність та звалити її на інших, необхідно висвітлити фактичний бік справи. Подаю ті факти, які відомі мені.

1. ЯК ГОТУВАВСЯ ВЕЧІР

Деякі люди із СПУ поширюють версію, ніби вечір «затіяла» група літераторів, яка протиставляє, мовляв, себе «старшим» письменникам, з метою власної популяризації, групівницької боротьби і т. д. і т. п. Це — нерозумна вигадка людей, котрі не здатні піднятися над дріб'язково-амбітними мотивами до громадянських, або ж це свідомо спроба сховатися від суті справи. Насправді ж ось як виникла ідея вечора і ось як він готувався.

Центральний парк культури та відпочинку (ЦПКіВ), як і багато інших культурних установ, мав у своєму пляні проведення вечора пам'яті Лесі Українки. Оскільки парк має в своєму розпорядженні тільки приміщення, естраду, а виконавських сил не має, то його представник Роман Корогоцький у звичайному порядку, як завжди в таких випадках робилось, звернувся до Державної філармонії, яка часто використовує естраду парку для своїх концертів. Оскільки і філармонія, і театральне товариство (яке потім підключилося) також мали в своїх плянах заходи для проведення ювілею Лесі Українки, вони вирішили об'єднати свої зусилля. Як і з ким конкретно здійснюлася домовленість, я не знаю, бо в організаційній роботі брати участі не міг. Але мені точно відомо, що на той час, коли Р. Корогоцький звернувся до мене з проханням допомоги в проведенні вечора, — уже існувала домовленість про цей вечір між ЦПКіВ, філармонією та театральним товариством і вже була частково намічена програма та відомі учасники концерту.

До мене ж Р. Корогоцький звернувся, дізнавшись, що я саме пишу статтю про Лесю Українку, зокрема для газет «Молодь України» та «Літературної України», і попросив, щоб я, зробив на ньому доповідь і вів цей вечір, подбавши про його композицію. Я погодився на це.

Композиція, програма й оформлення вечора та інше тривалий час обговорювалися, оскільки треба було в'янути, які номери є готові, а які ще можна підготувати, що взагалі «під силу», а від чого доведеться відмовитися і таке інше. Оскільки я перебував у лікарні, то змушений був обмежуватись лише посередньою участю в цій підготовчій роботі. Однак десь 20 липня (точної дати не пам'ятаю) я зміг взяти участь у робочій нараді в філармонії, де обговорювались програма і характер вечора, уточнювався склад його учасників. Спеціально наголошую цей факт, свідком і учасником якого я був, бо деякі люди, саме ті, які допустили сваволу щодо

вечора, тепер, щоб замести сліди, пускають серед інших жалюгідних версій і таку, що вони, мовляв, змушені були відмінити вечір через те, що він був «самочинний» і про нього ніхто і ніде, в тім числі і в філармонії, не знали і санкції на нього не давали. Тоді, може, ці люди заодно пояснять, хто ж був і якої сили той «самозванець», котрий спромігся втягти в свій підступний плян добрий десяток відомих артистів і цілу симфонічну оркестру республіки, силами цілого колективу людей підготувати широку і різноманітну програму?

2. КОЛОТНЕЧА НАВКОЛО ВЕЧОРА

Вечір мав відбутися 31 липня. На 12 годину дня 29 липня було домовлено, в філармонії, останню робочу нараду і зустріч учасників програми. Але коли я прийшов на призначений час до філармонії, то побачив несподівано дивну картину. Виявляється, актори вже були відпущені без зв'язку з тим, що «ніякого вечора не буде» (хоч по місту були розклеєні афіші). З'ясувати справу присутніше було не легко, оскільки всі, причетні до організації вечора люди з адміністрації, перейнялися не абиякою панікою, а в «кулюарах» можна було почути дуже розпачливі, а то й гістеричні коментарі, про які я скажу нижче. Видно було, що вони дістали велику нагінку від якогось відповідального товариша, але нічого врозумливого ніхто сказати не міг. Такий поворот справи викликав у мене, як у людини до цього причетної, звичайно ж не благоговіння. Адже йшлося не про мою чи чийось приватну справу — йшлося про дуже значну і урочисту громадську акцію. Як же можна ставитися до неї так легко і брутально? Припустимо, що хтось з керівних товаришів мав якісь упередження чи сумніви щодо вечора, щодо окремих його моментів, скажімо, чи окремих його учасників. Так на подібний випадок, для вирішення подібних питань існує нормальна громадянська і робоча процедура. Можна було, наприклад, поцікавитися програмою і характером вечора, поговорити з тими людьми, які його готували і які беруть у ньому участь, зробити якісь зауваження, висловити свої міркування, — або принаймні ознайомитися із суттю справи, коли не «вивчити питання», а тоді вже приймати рішення. Але просто взяти і в пориві начальницького гніву «відмінити» культурний захід, який підготовлений цілим колективом людей і який має характер громадянської урочистости, «відмінити» брутально, без жодної мотивації і без жодних пояснень (ні я, ні інші учасники вечора цих пояснень так і не дістали по сьогоднішній день), це — образа пам'яті Лесі Українки, це — неповага до отого цілого колективу людей, це — цілковита зневага до норм громадського життя. Як людина, котра причетна до цього вечора, отже несе за нього певну відповідальність перед сповіщеною про нього громадськістю, я не міг залишитися байдужим до цієї недостойної колотнечі.

Згодом стали відомі деякі подробиці отієї начальницької нагінки, і вони викликали ще більше обурення через свою безвідповідальність, довільність і брутальність. Досить сказати, що враження від отих мені не відомих «сигналів» «згори» висловлювались так: «Оказывается, это какая-то антисоветская группа»; «говорят, что это оппозиционные поэты»; «говорят, что националисты готовили сборище, а их главарь специально сбежал с больницы»; «слушайте, кто такой Драч? Говорят, что это контра» і т. д.

Звичайно, це вже заговорила обивательська стихія, алеж хто їй дав поштовх, як не отой «відповідальний товариш» своєю недостойною командою! І хіба обиватель посмів би сам, від себе, плести таке, коли б не чув чогось подібного від «начальства». Ні, обиватель відгукувався, хай і на свій лад, але тільки відгукувався на щось почуте від когось «нагорі».

Такий зворот справи, крім усього іншого, тяжко ображав громадянську гідність зацікавлених осіб — і викликав якнайрішучіший протест.

Тим часом, зайшовши до Спілки радянських письменників України я довідався, що там була зірвана афіша про згаданий вечір і що взагалі цим вечором «обурені» і кудись з цього приводу «дзвонили». Я хотів поговорити з кимось із керівництва Спілки, але в кабінетах нікого не було (хоч це діялося між 3-4 годинами дня).

Але була надія з'ясувати ситуацію наступного дня, оскільки на ранок 30 липня голову Клубу творчої молоді Віктора Зарецького та мене викликала секретар обкому ЛКСМУ т. Головак, саме в цьому питанні.

Вранці 30 липня ми двічі заходили в обком ЛКСМУ до т. Головак, але не знайшли її. Тоді ми звернулися до секретарки ЦК ЛКСМУ т. Чмихало. Вона вислухала нас, однак сказала, що особисто вона до цієї справи не причетна і надалі знайматися нею не буде, оскільки, поперше, наступного дня йде у відпустку, подруге, незабаром взагалі залишає свою посаду. Коли я заявив, що ми збираємося рішуче протестувати проти «відміни» вечора і будемо звертатися в цій справі аж до найвищих інстанцій, вона не радила цього робити і сказала, що товаришів, до яких було б найприродніше в цій справі апелювати, — до тт. Скаби і Кондуфора, — в даний момент у Києві немає, отже залишається просто «прийняти до відома» і все.

Все ж у цей день (а, може, в наступний, точно не пригадую) імпровізована делегація на чолі з Зеновією Франко зв'язалася з ЦК КПУ і говорила, здається, з завідувачем відділу ЦК тов. Титовим. Я при цій розмові присутній не був, тільки пізніше чув загальний відгомін про неї: ніби тов. Титов роз'яснив, що вечір не заборонений і не відмінений, він відбудеться, хоч і «з дещо зміненою програмою».

Тим більше здивування викликали дальші події.

На восьму годину вечора 31 липня я прийшов на естраду ЦПКіВ. Я, так само як і ряд інших учасників урочистого вечора, не міг не прийти, оскільки відчував свою відповідальність перед громадськістю, тим більше, що ніхто не говорив мені офіційно про «відміну» вечора, — а я ж усе таки мав його вести, і тим більше, що афіші й далі висіли по місту і люди йшли на цей вечір.

Вже зібралось чимало публіки, і ми вирішили розпочинати вечір точно в призначений час, о восьмій.

Сцена була зовсім не прибранна, але хтось уже виніс на неї стола. Тим часом у когось із публіки знайшлися портрети Лесі Українки, і хлопці стали клеїти їх на щитах. У цей саме момент і з'явилася адміністрація. З криком: «Что вы делаете?!» — підбігла не дуже поштива особа і стала хапати за руки тих, хто вшав портрети. Їй роз'яснили, що відбувається вечір пам'яті Лесі Українки. — «Никакого вечера не будет», — безапеляційно заявила вона.

— Чому? Як? — «Есть постановление горсовета». — Алеж дозвольте: про такі рішення повідомляють не в останню хвилину, коли вже зібралися люди і коли вже розпочинається якась публічна акція, — і не в такій формі. На це згадана особа нічого сказати не могла.

Звичайно ж, таке «роз'яснення» було нічим іншим, як новою образою, новим викликом громадськості. Перед лицем такого, скажемо прямо: блюзнірства — треба було поводитися не обивателем, а громадянином. Вирішено було спокійно і гідно, наче нічого не сталося, проводити вечір тими силами, які в нас лишилися (з учасників програми, крім літераторів, прийшли ще кілька акторів). Я вийшов на естраду, щоб відкрити вечір. Але в цей час хтось з адміністрації включив на повну потужність гучномовець, і став «глушити» нас музикою. Це вже було зовсім не пристойно, нам одверто нав'язували «двобій». Кілька людей з публіки пішли в радіорубку, щоб утихомирити розперезаних служак, але ті й слухати нічого не хотіли. Кажуть, що вони були п'яні, в усякому разі — що їм було до Лесі Українки та до її вшанування.

Мені нічого не залишалось, як запропонувати людям, котрі прийшли на вечір пам'яті Лесі Українки, — відійти від естради набік, за «зону дії» гучномовця, і провести вечір не на естраді, а в алеях парку, що й було зроблене. Вже коли люди рушили в парк, навздогін їм хтось через гучномовець оголосив: «Товариші, товариші! Вечір, присвячений Лесі Українки, відбудеться завтра, 1 серпня, в театрі ім. Лесі Українки. Запрошуємо вас на цей вечір».

Але ніхто не став слухатися цього поклику: поперше, тому, що це була низькопробна брехня — адже всім було відомо, що урядовий вечір 1 серпня в театрі ім. Лесі Українки, то зовсім інший вечір, не залежний від цього, і його наявність аж ніяк не виправдовує хамського ставлення до да-

ного вечора, подруге, всі присутні були надто обурені побаченим блюзнірством.

Місце для проведення вечора знайшлося на одній з доріг скраю парку, біля стадіону «Динамо». Я казав вступне слово, артистка Тетяна Цимбал декламувала поезії Лесі Українки, далі виступили поети Іван Драч, Микола Вінграновський, Ірина Жиленко, Станислав Тельнюк та інші. Присутні гаряче зустрічали кожне слово про Лесю Українку, і вечір пройшов з величезним піднесенням.

Такі факти. А тепер звернімося до тих версій, які поширюються всупереч цим фактам.

4. «СЛІДАМИ ПОДІЇ»

Наступного ж дня дехто, зокрема в Спільці письменників, вже старався створити атмосферу гістерії. Дивно, що своє обурення керівники Спільки спрямували не на бюрократичну сваволу, а... на громадянську поведінку учасників вечора. Мене, як і інших учасників вечора — членів Спільки, викликано було на 12 годину 2 серпня до президії Спільки. Але 2 серпня засідання не відбулося, кажуть, у зв'язку з відомим інцидентом на вечорі 1 серпня в театрі ім. Лесі Українки. Відбулося воно 3 серпня. Немає потреби на цьому докладно зупинятися, я згадую про нього тільки тому, що там довелося нам почути дивні обвинувачення і дивні версії, деякі з них я наведу, бо їхнє походження надто очевидне: люди, які допустили чиновницьку сваволу, хочуть замести сліди і зняти з себе вину і відповідальність; при цьому вони на кожному слові самим собі суперечать. Наприклад, щоб «довести» всю безмірність нашої «вини», вони говорять: як ви сміли проводити вечір, коли його заборонили (чи відмінили)? А щоб зняти вину з себе, говорять: «Ніхто вечора не забороняв. Його просто перенесли на інший день у зв'язку з тим і тим...»

На все це я особисто можу сказати таке: не знаю, чи забороняли вечір, чи відміняли, чи переносили, чи ні те, ні друге, ні третє, — мене, як головуючого на вечорі, про це ніхто не повідомляв, ніхто не повідомляв про це і громадськість; о 8 годині 31 липня ми опинилися перед фактом небаченого хамства і мусили на це хамство відповідати як громадяни.

Далі, нам уперто закидають те, що вечір, мовляв, готувався без нічийого відома, «самочинно». Безглуздість і жалюгідність цієї версії показують факти, наведені мною в першому розділі цього пояснення.

Закидають також і те, що вечір, мовляв, навмисне було призначено саме на 31 липня, щоб протиставити його урядовому вечорові 1 серпня в театрі ім. Лесі Українки. Це не серйозне обвинувачення, придумане «заднім числом», поперше, 31 липня цілком випадкове. Спочатку вечір плянувався на 15 липня, потім на 28, але обидві ці дати відмінили через зайнятість симфонічної оркестри, і тільки 31 липня вона

була вільна. Подруге, вечір 1 серпня в театрі ім. Лесі Українки не був єдиним у ці дні. І 30 та 31 липня, і 1 серпня на різних естрадах і в клубах відбувалися аналогічні вечори. Чому вони не були «протиставленням», а вечір у ЦПКіВ був «протиставленням»?

Ще одне обвинувачення: чому ми не погодили своїх виступів із Спілкою письменників, чому вечір готувався без відома Спілки, чому, мовляв, організатори вечора не звернулися до Спілки, а вже Спілка б виділила літераторів для участі в програмі? Це обвинувачення теж надумане. Адже Спілка письменників — не єдина громадська організація в нашій країні, і не обов'язково все, що відбувається в нашому житті, мусить попередньо дістати санкцію Спілки. І члени Спілки не повинні обов'язково кожен свій крок і кожне слово попередньо погоджувати з нею. Тим більше, що в даному разі ми виступали зовсім не від Спілки, а від Клубу творчої молоді. А ЦПКіВ звернувся прямо до нас, а не через Спілку тому, що Спілка за такі виступи бере гроші, яких ЦПКіВ не мав — йому потрібні були безплатні виступи.

Далі, деякі керівники Спілки розірливо вбачають «крамолу» в тому, що, мовляв, учасники вечора підібрані тенденційно — все та ж триклята «група»... Про цю «групу» доводиться чути тисячний раз, дарма, що вона існує тільки в дріб'язковій уяві деяких літераторів. Дуже прикро, що поняття таких людей стають врівень з вищезгаданими обивательськими плітками про «націоналістів» і «контру», але полемізувати з такими поняттями було б нижче за всяку людську гідність.

Чимало пліток поширюється про самий хід вечора. Наприклад, дехто «переказує», нібито я, відкриваючи вечір, говорив ледве чи не те, що радянська влада забороняє вшановувати Лесю Українку, але ми проведемо вечір усупереч забороні. Звичайно ж це чистісінька брехня. А те, що я сказав насправді: «Якийсь головотяп без жодної мотивації і без попередження, виявляється, відмінив вечір, але ми не зобов'язані миритися з головотяпством», — ці слова я повторюю і зараз.

Або твердять, нібито Тетяна Цимбал сказала, що зараз ми святкуємо Лесин ювілей в таких умовах, як і п'ятдесят років тому (тобто за царської Росії — ?). Ясно, що це також малограмотна брехня. Насправді ж Т. Цимбал перед тим, як читати вірш «На роковини», нагадала слухачам, що цей вірш Л. Українка написала до 50-ї річниці з дня смерті Т. Г. Шевченка. «Бачите, додала артистка, — вірш написаний на 50-річчя Шевченкової смерті, ми читаємо у 50-ї роковини смерті самої Лесі».

Багато розмов точиться навколо поезій, прочитаних І. Драчем, М. Вінграновським, С. Тельнюком та іншими. Алеж читалися поезії або вже друковані, або не раз виконувані публічно.

Дехто глибокодумно натякає на те, яку символічну роль відігравали наклеєні на парканові афіші та підняті навколо промовців смолоскипи («факели»). Знову таки чиясь фантазія спішить перетворити муху на слона. Згадані атрибути відігравали не символічну, а суто практичну роль: афіші були наклеєні, щоб показати, що це цілком законний, а не самочинний вечір, і щоб нові люди, які надходили, знали, що тут саме діється; «смолоскипи» ж (з газети, до речі) з'явилися стихійно — коли смеркало, треба було світити, бо не всі знали свої тексти напам'ять, дехто читав із записів.

Одне слово, якщо проведений вечір і мав якісь негативні моменти, то вони, як і вся подія, як і головне — проявлене при цьому адміністрацією публічне хамство, образа пам'яті Лесі Українки, образа національної гідності, — все, що викликало обурення громадськості, — цілком лягає на совість тієї людини, яка прийняла безглузде рішення, навіть не спробувавши з'ясувати суть справи і не подумавши про те, що існують певні норми громадського життя. Ця людина повинна відповідати перед громадськістю за свою сваволу. Бо інакше її вчинок стане, вільно чи не вільно, в один ряд із вчинками людей (на жаль, і досі не покараних), котрі зробили хуліганський шовіністичний запис у книзі музею Т. Г. Шевченка, котрі осквернили пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Києві.

Подібної думки, певно, дотримуються і ті численні визначні діячі української культури та інші громадяни міста Києва, які звернулися з листом-протестом проти чиновницької сваволі щодо вечора пам'яті Лесі Українки 31 липня.

17 серпня 1963 року.

Меморандум Генерального секретаря закордонних справ УГВР

22 квітня 1968

До Президента

Міжнародної конференції Об'єднаних Націй
для прав людини — в Теграні

Вельмишановний Пане Президенте!

Ми маємо тут нагоду подати до Вашої уваги і до уваги учасників Міжнародної конференції Об'єднаних Націй для прав людини — численні факти, що свідчать про заподіяні супроти українського народу і його громадян — постійні та широко розповсюджені порушення прав людини і основних свобод. Ця конференція була скликана для піднесення і оборони згаданих прав і свобод, стверджених у Загальній декларації прав людини на різних міжнародних конференціях для прав людини, а також у конвенціях і деклараціях, прийнятих під зверхність Об'єднаних Націй.

Ми цілком підтримуємо цілі, що для них ця світова конференція Об'єднаних Націй була скликана, і у зв'язку з цим рекомендуємо конференції взяти до уваги також справу порушення людських прав на території УРСР та порушення їх супроти української меншини в РРФСР.

Ми подаємо цей меморандум для досягнення нашої скромної мети повідомити Вас і конференцію спеціально про найновіші порушення прав людини урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік та урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки: обидва вони — члени-засновники Об'єднаних Націй та учасники цієї конференції. Ми беремо це завдання на себе тільки тому, що до болю обізнані з існуючою внутрішньою і міжнародною ситуацією, яка не дозволяє громадянам УРСР передати скарги безпосередньо Вам і цій конференції. Через те ми морально зобов'язані діяти для їх оборони.

I. ДОКУМЕНТАЦІЯ

Цей меморандум складений на основі десятих документів: свідчення одинадцяти громадян Української РСР,

жертв порушення радянських законів та радянської конституції самими радянськими судовими органами.

Документи такі:

- Додаток А:** «Першому секретареві ЦК КПУ, тов. Шелесту П. Ю.
«Прокуророві Української Радянської Соціалістичної Республіки. Голові Комітету державної безпеки при раді міністрів УРСР. Голові Верховного суду УРСР» — лист Вячеслава Чорновола.
«Депутатам Верховної Ради УРСР від Валентина Мороза політичного в'язня, незаконно засудженого в Луцькому 20 січня 1966 року».
- Додаток Б:** «Першому секретареві ЦК КПУ Петрові Юхимовичеві Шелестові від політичного в'язня Івана Олексійовича Кандиби, Мордовська АРСР, п/в Явас, п/я 385/11».
- Додаток В:** «Генеральному прокуророві Союзу РСР Руденкові від в'язня Лук'яненка Льва Григоровича, удержуваного у виправнотрудовій колонії під адресою: Мордовська АРСР, ст. Потьма, п/о Явас, п/я ЖК 385/7. Скарга (для перегляду справи)».
- Додаток Г:** «Колегії Верховного суду Союзу РСР від журналіста С. Й. Караванського, ув'язненого в трудовому таборі в наслідок брутального порушення фундаментальних принципів радянського судівництва. Клопотання».
- Додаток Г:** «Лист українських політичних в'язнів, переданий із табору ч. 17 Дубровного управління виправно-трудова таборів (Мордовська АРСР)».
- Додаток Д:** «Голові ради національностей верховної ради СРСР, від поета-перекладача Караванського Святослава Йосиповича, засудженого без суду і слідства на 8 років та 7 місяців за оскарження дискримінаційної практики прийому до вузів УРСР».
- Додаток Е:** «Редакторам „Правди“», Іван Дзюба: Інтернаціоналізм чи русифікація.
- Додаток Є:** «Міністрові освіти Української РСР, Київ. Від матерів дошкільників. Скарга». Іван Дзюба: Інтернаціоналізм чи русифікація.
- Додаток Ж:** «Першому секретареві ЦК КПРС, товаришеві Л. І. Брежневу, відкритий лист від А. Г. Ковальчука».
- Додаток З:** «Президії Верховного суду Української РСР від політичного в'язня Юрія Березинського-Шухевича. Заява».

Перечислені документи — переклади з українських оригіналів. Майже всі вони мають однакову форму і характер: це — листи, адресовані різним органам радянського уряду і комуністичної партії СРСР, і тут вміщено скарги та предствлено петиції. За дуже малими винятками всі листи відповідають правничим вимогам до таких документів; вони підписані справжніми іменами авторів із вказівками на місце проживання (різні в'язниці і концтабори в СРСР). Копії цих листів, що були спрямовані на належні адреси, кружляли на Україні і декотрі дісталися з Радянського Союзу у вільний світ і дійшли до нас.

Автентичність поданих тут матеріалів підтверджена кількома шляхами і вони прийняті як документи «бона фіде». Більшість із них була вже публікована в стислому вигляді, або у формі вибірок і аналізована в найповажнішій пресі на Заході (додаємо копії); а лист-петиція Чорновола друкується у видавничій фірмі Мек Гро-Гілл (Нью-Йорк — Торонто). Хоч від публікування цих матеріалів у західній пресі минуло вже більше двох місяців, радянська преса мовчить, але не заперече їхньої справжності.

II. ОБВИНУВАЧЕННЯ

Наше обвинувачення побудоване на 77 випадках порушення прав людини — супроти громадян радянської України на території УРСР та в різних частинах СРСР. Більшість випадків згадана в двох значущих документах, доданих тут (додаток А, підписаний Вячеславом Чорноволом, наводить 39 випадків порушення; додаток Б, підписаний Іваном Кандибою, наводить 26 випадків порушення). Все це виявляє, що порушення прав людини в СРСР і УРСР широко розповсюджене і постійне.

Наш акт обвинувачення обмежений в охопленому часі і в змісті. У термінах часу він обмежений найпізнішими роками і сюди стосуються додані документи, в яких перечислені порушення. Описано порушення в раніші роки лише для перспективи та довідок про історичне тло подій. Змістом обвинувачення обмежене: 1) дискримінацією культури та мови і порушенням прав українського народу на самовизначення; 2) порушенням прав особи (громадських свобод), що відповідають мінімальному стандартіві, прийнятому в цивілізованому суспільстві, зокрема — основи гарантії прав для підсудного; право на релігійну свободу; право на переміну місця поселення чи праці в кордонах держави. Ми залишаємо без розгляду в цьому меморандумі такі права, що, на наш погляд, практично нездійсненні при теперішній соціально-політичній системі в СРСР, як право на вільні вибори, на свободу об'єднань тощо. (Статті 2 і 20 Загальної декларації прав людини, та статті 19, 20 і 21 Міжнародного пакту громадянських і політичних прав).

1) Згідно з 1 статтею Міжнародного пакту громадянських і політичних прав — всі народи мають право вільного самовизначення. На основі такого права, вони вільно визначають свій політичний стан і здійснюють свій економічний, соціальний та культурний розвиток. Це право також забезпечене 1 статтею Міжнародного пакту економічних, громадських і культурних прав.

Українська нація не була спроможна користуватися цими правами тому, що не могла вільно визначати свою соціально-економічну і політичну систему в наслідок неспровокованої агресії уряду радянської Росії проти Української Народної Республіки в 1917-20 роках і при розпачливій боротьбі українських селян проти примусової колективізації через заходи радянського режиму для створення штучного голоду, щоб зламати опір народу в 1932-33 роках, як також при боротьбі національного резистансу 1944-49 років. По сьогоднішній день Україна підкорена традиційно-колоніальній економічній експлуатації Росією.

Можна було б сказати, що право на самовизначення забезпечується для української нації конституціями Української Радянської Соціалістичної Республіки та СРСР, які завбачають право кожної союзної республіки «вільно вийти з Союзу» (статті 14 і 17). Однак, коли група з семи українських громадян, з котрих чотири були членами комуністичної партії, намагалася скористатися цим конституційним правом легальними шляхами, вона була арештована і засуджена за «зраду батьківщині», за статтею 64 (1) Кримінального кодексу УРСР. Ця справа порушення прав людини описана докладно обвинуваченим Л. Лук'яненком (додаток В) та І. Кандибою (додаток Б), які перебувають тепер у концентраційному таборі в Мордовській АССР. Ця справа порушена також у двох інших документах (додатки Г і Ґ).

2) Расова дискримінація засуджена Загальною декларацією прав людини й іншими міжнародними договорами (один із них — Конвенція проти дискримінації в шкільництві — вже увійшов у життя і був ратифікований урядами УРСР і СРСР). Обсяг конвенції включає всі типи «вирізнення, виключення, обмеження чи переваги», оснований не лише на расі і кольорі шкіри, але також на мові і національному походженні, що чітко визначене в Загальній декларації прав людини (статті 2, 3, 6, 7), у Конвенції проти дискримінації в шкільництві (стаття 1), у Міжнародній конвенції про скасування всіх форм расової дискримінації (стаття 1) і в Міжнародному пакті економічних, соціальних і культурних прав (стаття 2). В дійсності окреслення «дискримінація» не висловлює у цілому обсязі і мірі небезпеки для українського народу — від політики уряду СРСР, який контролюють, опанувавши його, великоросійські шовіністи. Цю політику можна з'ясувати поняттям «культурного геноциду», — цей вислів уживали під час дискусії над редакцією проекту самої кон-

венції для запобігання і покарання злочинства геноциду, на який натякає С. Караванський у своєму документі (додаток Д). Геноцид культури, заведений проти українського народу, відзеркалюється в постійній політиці уряду СРСР — запроваджувати насильну русифікацію, а з нею асиміляцію та денационалізацію українського народу в УРСР і різних частинах СРСР. Ця політика русифікації, здійснювана на території Української РСР, відрізняється тільки ступенем від того, як її застосовують проти української меншини в інших республіках Союзу, а особливо в РРФСР.

Всупереч Конвенції проти дискримінації в шкільництві (стаття 5 Ц) українська меншина в РРФСР, хоч має понад 3 мільйони осіб (згідно з радянськими статистичними даними за 1959 рік), цілком позбавлена шкіл з українською мовою навчання. Щобільше, діти української національності не можуть навіть вивчати українську мову на окремих курсах у теперішніх російських школах РРФСР. В яскравому контрасті до цього російська меншина на території УРСР забезпечена всіма школами з російською мовою навчання і користується ними, а крім того, кожна школа з українською мовою навчання пропонує курси з російської мови.

На території УРСР, де українці без сумніву становлять переважну більшість (76,8% всього населення УРСР), вони практично зведені до становища меншини і піддані під безупинний денационалізаційний тиск. Уже в дитячих садках дітей українського походження примушують вживати російську мову замість української, як показано в доданому документі п. н. «До міністерства освіти УРСР, Київ. Від матерів дітей-дошкільників. Скарга» (додаток Є). Процес русифікації продовжується також у початкових школах, особливо в наслідок запровадження закону про освіту 1959 року. Громадянин УРСР може і не знати української мови, але російську знати мусить.

Подібна деградація української мови на користь російської помітна у видавничій галузі, пресі, радіо-телевізії і культурному житті УРСР взагалі. Існує виразна тенденція звести українську літературу і мистецтво на рівень фолкльору та провінційності і обмежити розвиток української науки. Український науковець, наприклад, може представити свою працю у високих наукових колах тільки тоді, як погодиться публікувати її в російському фаховому журналі. Ясна ціль цієї політики: втримувати українську національну спільноту на нижчому національно-культурному щаблі, і це — з цілковитим порушенням положень Конвенції проти дискримінації в шкільництві (стаття 1 § 1 Б).

Як вживати термінологію Міжнародної конвенції про скасування всіх форм расової дискримінації (стаття 1, § 1), мусимо зробити висновок, що тоді, коли для української меншини в РРФСР українську мову і культуру виключено, в

УРСР вони поважно загрожені явними та послідовними привілеями російської мови і культури. Систематичне застосування цих двох форм русифікації розглянуте докладно в доданих документах, зокрема в листах Н. Янковського і Н. Павлюченка (додаток Е), «До Міністерства освіти УРСР, Київ. Від матерів дітей-дошкільників. Скарга» (додаток Є), в обох листах С. Караванського (додаток Г і Ф), і в листах В. Чорновола та В. Мороза (додаток А).

3) Згідно з Загальною декларацією прав людини, «нікого не можна свавільно заарештувати, затримати, або заслати» (стаття 9), і «кожний має повне право на справедливе і відкрите слухання незалежним і безстороннім трибуналом» (стаття 10). Ці декларативні принципи стануть обов'язковими, коли Міжнародний пакт громадянських та політичних прав увійде в життя.

Дві статті Загальної декларації не були застосовувані в СРСР за часів Сталіна, коли засуджувано на довгі роки тяжких робіт переважно не судом, а поліцією. Як триматися загальної думки, ця практика вже належить тепер до «минушини», і отже сьогодні твердять, що лише суд може карати людину позбавленням свободи на визначений час. Однак, як це добре показують матеріяли В. Чорновола (додаток А), прокуратура СРСР має право, на підставі декрету від 10 квітня 1960 року, без суду позбавити свободи людину, яка в попередньому (в часи Сталіна) була нелегально засуджена, а згодом, після смерті Сталіна, звільнена. Ув'язненого на 20 років без судового розгляду С. Караванського випущено з концтракційного табору після відбутих шістнадцяти років, реабілітовано, а 1965 року знову арештовано і знову заслано без жодного судового процесу — «докінчувати 25-літню кару тяжких робіт». Інші подібні справи відзначені в поданих документах. Ця практика продовжується в СРСР, не зважаючи на те, що новоприйнятий Кримінальний кодекс союзних республік передбачає найвищу кару — до 15 років, касуючи таким чином попередню найвищу кару до 25 років.

Загальна декларація прав людини вимагає кількох мінімальних гарантій рівноправності у визначенні кожного кримінального обвинувачення проти підсудного. Цей принцип був піднесений 1966 року до категорії юридичних норм Міжнародним пактом громадянських і політичних прав (стаття 14, §§ 1 і 3). Застосування цього принципу в СРСР — найтрудніше, як брати на увагу довгочасну традицію тамошнього порушення юридичних норм і специфічну структуру радянського судівництва: трудно трактувати підсудного як сторону, на рівній основі з прокурором, коли радянська прокуратура в багатьох випадках діє у відношенні до суду як його зверхній орган. Лише завдяки такому зверхньому безконтрольному стані радянської прокуратури було можливо для радянського головного прокурора Романа Руденка вчи-

нити незчисленні порушення закону на місцевому, республіканському та союзному рівнях у гонитві за своєю кар'єрою, яка мала початок за Сталіна і пережила програму десталінізації (див. лист С. Караванського, додаток Г).

Нерівність сторін перед радянським судом найявніша в справі свідків: повідомлено про випадки з порушенням статті 14, § 3 Міжнародного пакту громадянських і політичних прав, коли радянські суди не покликають і не опитують свідків для підсудного і не дозволяють підсудному опитувати свідків проти себе, поставлених прокурором.

Без жодного виправдання судовий процес відбувається за закритими дверима — на порушення статті 14 згаданого пакту і при тому конституції СРСР і УРСР (статті 11 і 91) та Кримінального кодексу УРСР (стаття 20). Секретність підготовки перед судовим розбором дійшла до того, що підсудного повідомляють про день процесу щойно в останню хвилину, а його родину в багатьох випадках повідомляють щойно після процесу і засудження.

Підсудний не має права ані вибрати собі оборонця, ані зректися оборонця і захищатися самому особисто. Поліція, щоб вимусити такі зізнання, які їй могли б пригодитися, безпідставно продовжує слідство, що тягнеться від кількох місяців аж до року в деяких випадках, — все це на порушення постанови Пакту (стаття 9, § 3 і стаття 14, § 3).

Судді не тільки толерують беззаконня цього роду, але також активно беруть у них участь. Під час судового процесу судді разом з прокурором тероризують підсудного, підповідають прокурорським свідкам, як вони повинні зізнавати. Вони видають присуд відповідно до бажань та вимог прокурора і навіть політичної поліції, яка користується з того й собі, щоб примусити підсудного співпрацювати в різних провокаціях, наприклад, давати фальшиві зізнання проти інших підсудних, робити принизливі політичні заяви і т. д. Такий рівень радянського судівництва, далекий від мінімального стандарту, прийнятого в цивілізованому світі, з докладністю описано в низці доданих документів, підписаних Ю. Шухевичем, В. Чорноволом, С. Караванським, Л. Лук'яненком (див. додатки З, А, Г, Г').

Справа Ю. Шухевича зокрема трагічна і каригідна. Син українського генерала Романа Шухевича, — який загинув 1950 року, служачи як головний командир Української Повстанської Армії (УПА), — 15-річний Ю. Шухевич був арештований і засуджений на 10 років в'язниці і після закінчення свого терміну знову був засуджений на дальших 10 років — так що з 34 років свого життя він провів 20 років у таборі тяжких робіт. У цей час політична поліція намагалася змусити його підписати публічну декларацію з засудженням українського незалежницького національного руху. Такий жорстокий і нелюдяний вирок для 15-річного хлопця

насправді не скасовуваний після сталінського періоду, становить найсерйозніше порушення гарантій, забезпечених неповнолітнім у Міжнародному пакті громадських і політичних прав (стаття 14, § 4). У доданих документах мучеництво молодого Шухевича описане його власною рукою (додаток 3).

4) Обидва документи, Загальна декларація прав людини і Міжнародний пакт громадянських і політичних прав (стаття 18), гарантують свободу релігії і сумління, і § 4 цієї самої статті гарантує свободу «релігійного і морального виховання» дітей, згідно з переконанням їхніх батьків. Також Конвенція проти дискримінації в шкільництві (стаття Б) передбачає, що «держави, учасники цієї конференції погоджуються, що суттєво важливе — респектувати свободу батьків і, де можливо, юридичних опікунів... щоб запевнити релігійне і моральне виховання дітей — згідно з їх власним переконанням».

В УРСР, як і в усьому СРСР, релігійне виховання дітей категорично заборонене, коли свобода релігії, — як її передбачено в статті 124 конституції СРСР і в статті 104 конституції УРСР, — на практиці обмежена тільки правом відправляти Богослужбу виключно в церквах.

Але навіть це мінімальне право не респектується. 1930 року Українська Автокефальна Православна Церква була знищена і більшість єпископів була зліквідована. 1946 року Українська Католицька Церква (так звана уніяцька Церква) була також знищена і всі її єпископи, крім двох, були зліквідовані або ув'язнені в таборах тяжких робіт (з тих двох єпископів, що залишилися на волі, єпископ Іван Бучко врятувався, бо він у той час був у Західній Європі, а митрополита Йосифа Сліпого випущено з в'язниці на прохання Папи Йона XXIII після 17 років ув'язнення в радянських таборах тяжкої праці, і тепер він перебуває в Римі). За всіма можливими інформаціями, все ж таки Українська Католицька Церква ще діє в підпіллі, не зважаючи на фізичний і моральний терор, який вона витерпіла за два останні десятиліття. Тепер уже протягом кількох років, на території УРСР і в усьому СРСР проходить безоглядне переслідування Протестантської Церкви, про яке свідчить доданий лист А. Ковальчука.

5) Згідно з статтею 13 Загальної декларації прав людини, «кожний має право на свободу переміщення і право вибрати місце проживання в кордонах кожної держави». Цей декларативний принцип дістав силу юридичної норми в Міжнародній конвенції про скасування всіх форм расової дискримінації (стаття 5) і в Міжнародному пакті громадянських і політичних прав (стаття 12, § 1).

Це — певно встановлений факт, що велика частина громадян УРСР, передусім члени колгоспів, не користуються цим правом. Їм уже десятиліттями відмовляють особисті документи — т. зв. внутрішні пашпорти, що неодмінно потрібні

для переїзду або переміни місця проживання на території УРСР і всього СРСР. Докази про порушення цього права одного з найосновніших прав людини, подані в документах, написаних С. Караванським, В. Чорноволом і Л. Лук'яненком (додатки Г, А, В).

III. ВИСНОВКИ

У цьому меморандумі ми пробували подати до Вашої уваги докази про порушення прав людини і основних свобод урядами УРСР і СРСР. Ці докази основані на інформаціях з перших рук: від громадян Радянської України, які стали жертвами порушень цих прав і тепер відбувають терміни ув'язнення в таборах суворого режиму — в Мордовській АРСР, після несправедливого арешту, судового процесу і засуду на довгий строк ув'язнення. Поданий тут список порушень прав людини згаданими урядами — не повний. Він власне представляє тільки вибраний перелік теперішніх типових прикладів, щоб привернути увагу конференції до широкої теми про права людини в Радянському Союзі взагалі, а в УРСР зокрема.

Випадки порушення, наведені в цьому меморандумі, розділяються на дві широкі категорії:

1) Порушення прав націй на самовизначення і на збереження їх національної та культурної окремості.

2) Порушення прав людської особистості і в суті справ, і в процедурах.

Іронія поданих прикладів порушення полягає в тому, що ці порушення прав особистості були заподіяні якраз проти тих самих осіб, які піднесли свої голоси легальними шляхами в обороні основних прав своєї нації і людських прав своїх співгромадян.

Тому ми користуємося з цієї нагоди, щоб висловити наше щире переконання, що Ви, Пане Президенте, і конференція в цілому звернете увагу на ці голоси і не розчаруєте їх у ревній надії на відновлення прав людини і основних свобод в їх країні.

Ми надіємося, що конференція поробить відповідні кроки по перегляду і вивченню доданих документів.

Ми зокрема пропонуємо:

а) Щоб конференція призначила підкомісію — переглянути і дослідити документальний матеріал, доданий до цього меморандуму, і звітувати самій конференції під час пленарної сесії про ствержені факти;

б) Щоб конференція передала відповідні інформації або копії цього меморандуму з доданими документами пред-

ставникам УРСР і СРСР, і домагалася від них повного звіту про справи, які були порушені в цьому меморандумі і в доданих матеріялах;

в) Щоб конференція ухвалила відповідну резолюцію про ситуацію в УРСР — у зв'язку з питанням про додержання і охорону прав людини і основних свобод;

г) Щоб конференція про всі висновки з розгляду цієї справи звітувала перед Комісією прав людини в Об'єднаних Націях, з рекомендацією до дальшого дослідження і відповідної акції.

Ми висловлюємо найщиріші побажання успіху для конференції і для всіх Ваших заходів.

Щиро відданий Вам

Микола Лебедь

Генеральний секретар

Президія ЗП УГВР:

З приводу подорожі верховного архиєпископа кардинала Йосифа Сліпого до Канади і США

Відвідини першоєрарха Української Католицької Церкви, Блаженнішого Кир Йосифа, на північноамериканському континенті є однією з найвидатніших подій у житті української діаспори за останні десятиріччя.

У перші повоєнні роки, коли еміграція довідалася про мучеництво Галицького Митрополита в радянських в'язницях та концтаборах, він став для всіх українців символом відданості Церкві і народові, провідним виразником героїзму та самопосвяти. Так на нього дивилися тоді також і чужинецький світ. Коли ж у лютому 1963, завдяки заходам папи Йоана ХХІІІ, Кир Йосиф прибув до Риму, його привітали з найбільшimi почестями та визнанням видатні мужі Церкви, політичного і громадського світу Заходу. Це був великий тріумф людини, яка пройшла страсну дорогу наруги, насильства і знущання. Це був тріумф українців усіх віровизнань та всіх політичних переконань. Це була українська перемога.

Людина, яку насильно позбавили митрополичого престолу, вірних, священників та єпископів якої фізично нищили або засиляли на каторги; Пастир, якому відобрали право вести своє стадо на Україні, у сподіванні, що це знищить Церкву та віру в народі, — ця людина почала в нових умовах будувати тривкі підвалини для збереження Української Католицької Церкви в діаспорі і для її майбутнього відродження на Україні. Далекозорий почин недавнього радянського в'язня завершити ієрархічну побудову Української Католицької Церкви патріярхатом знайшов підтримку широких кіл української діаспори. Одначе, як кожна велика ідея, також і ця змобілізувала проти себе деяких чужих і, на жаль, своїх противників.

Перший день перебування Блаженнішого Кир Йосифа в Канаді, що одночасно був першим днем його зустрічі з українськими народними масами на чужині, показав, якою великою і мобілізуючою є ідея єдності і помісности Української Католицької Церкви і з яким ентузіазмом сприймаються серед народу ідея патріярхату і її носій. Свого Першоєрарха

вірні, духовництво та ієрархи зустріли з захопленням, подивом і відданістю. Своєю появою серед народу Первоієрарх угорі підніс серця мас, оновив їхні душі, змусив відрізняти велике від малого, шляхетне від низького, створив атмосферу щирого патріотизму та нефальшованої єдності. Серед народу появилася автентичний, безспірний авторитет.

Так знову утворилася в житті українського народу пригожа нагода для того, щоб у діло провести історичну концепцію створення патріархату Української Католицької Церкви. Ті, хто на північноамериканському континенті десятками тисяч зустрічали і зустрічають Верховного Архiepіскопа, проголосували спонтанно, одноставно і всеціло за негайне створення патріархату. Вони на очах світу провели найбільш одноцілий щирий й автентичний плебісцит, що його порівняти можна з повсякчасним плебісцитом цієї ж української людини за державну незалежність України. Українська людина американського континенту хоче патріархату Української Католицької Церкви і її патріархом хоче бачити Кир Йосифа. Немає сумніву, що таким самим є голос громад усіх інших країн українського поселення і що таким самим був би голос народу на Україні, якби йому дали змогу вільно висловитися.

Завершення організації Української Католицької Церкви патріархальним устроєм з патріархом у проводі — це єдиний та невідкладний засіб для її збереження і росту, для врятування її духово-культурної ідентичності і її українського характеру, для побудови тривалої загороди проти розкладових неукраїнських впливів. Занепад української Христової Церкви був би початком кінця нашої громади.

Справа патріархату Української Католицької Церкви є не тільки справою українських католиків або тільки української діаспори. Завершення патріархатом Української Католицької Церкви — це могутній поштовх для життя і росту ієрархії та вірних Української Православної Церкви, за якою стоїть більшість українського народу і від характеру якої залежить його доля. Обом — Українській Православній і Католицькій Церкві, а також й українським євангеліцьким церковним громадам, комуністична Москва завдала страшних ударів. Вона, Москва, масово знищила їхню ієрархію, священників та вірних, вона зробила спробу вирвати українській людині віру в Бога, віру в саму себе й у свою націю. П'ятдесят років ведеться на Україні плянове фізичне та духове ламання української людини, її духовности, її культури. А в той же час тільки могутнє відродження релігійного життя і християнства та церков усіх віровизнань може створити підвалини для духовного оновлення української людини й української нації.

Від часу висунення Верховним Архiepіскопом ідеї патріархату Української Католицької Церкви — Закордонне представництво Української Головної Визвольної Ради і визнавці п'латформи УГВР беззастережно підтримували цю ініціативу і бачили в ній крок історичного значення для від-

родження, збереження і росту цієї Церкви і народу. Ми з приємністю відзначаємо, що в наслідок відвідин Верховним Архiepіскупом північноамериканського континенту ця ідея стала власністю найширших кіл української діаспори, що вона знайшла повну підтримку українських католицьких владик, духовництва та вірних, українських громадських і політичних установ та організацій. І тому сьогодні ми висловлюємо надію і сподівання, що цей новий та благородний розвиток знайде завершення у Синоді всіх українських католицьких владик і цей Синод візьме до уваги щирі прагнення і недвозначно виявлену волю ієрархії та вірних і введе патріархальний устрій в Українській Католицькій Церкві.

Закордонне представництво УГВР переконане, що патріархальний устрій Української Католицької Церкви посилить прагнення до єдності українських церков у дусі єкуменічної ідеї.

Є хвилини в житті народу, в які усе, що ділить людей, мусить відійти набік. Є хвилини, в які є місце тільки для єдності думки і для єдності діла. Така хвилина є тепер. Тому ми глибоко переконані, що в цій неповторній нагоді стануть одним об'єднаним фронтом усі українці, не зважаючи на їхні групові погляди та розбіжності в інших справах, і дозвольте Великому Страдникові і людині Божого Промислу завершити історичне діло рятування і відродження християнства в українському народі.

На чужині, липень 1968

*Президія Закордонного представництва
Української Головної Визвольної Ради:*

о. Іван Гриньох, Євген Врецьона,

Мирослав Прокоп, Дарія Ребет

СПОГАДИ

По похилій площі

Євген Онацький

ЗАПИСКИ ЖУРНАЛІСТА І ДИПЛОМАТА

(Продовження)

29 травня 1920

Вчора часопис «Аванті» повідомив, що більшовики знову взяли Київ. Польські війська (про українські навіть не згадуються) сквапно відступають до своїх кордонів.

Уже кілька днів працюю над звітом за травень про українську справу в італійській пресі і тому знову не знаходжу часу на щоденник. Досі не встиг написати нічого про місію військовополонених, залишену без Севрюка, і про її ревізію. Але все таки хочу ще перше зупинитися на нашій дипломатичній місії. Хочу зафіксувати в пам'яті цю довгу анфіляду розкішних покоїв з ліпленими пляфонами, розмальованими стелями, багатими шпалерами на стінах, — анфіляду кімнат, що в них, не поспішаючи, з почуттям власної гідності і з твердим рішенням рятувати престиж та ім'я місії ходить — найбільше від свого стола до каси і від каси до стола — аташе Андрій Чехівський, він же бухгалтер та скарбник, він же й секретар, він же й «заступник заступника» голови місії.

В осиротілому міністерському кабінеті нема нікого. На столі лежать неприбрані старі часописи і зверху, розуміється, «Нова доба», ч. 6; тут же кілька припорошених паперів, прилади до писання, каламар, кілька ручок і олівців (ні, властиво сьогодні вже не було ні одного олівця). Усе поволі, не знати куди, з стола зникає, і залишається тільки припорошена поверхня...

Кабінет зовсім круглий, із трьома вікнами-дверми, що виходять на балкони, і двома просто дверима, що виходять в інші кімнати: у великий салон і в меншу вітальню. У стінах дві ніші для статуй, одна проти другої. За браком статуй там лежать старі часописи: нікому більше не потрібна «Ля Воче дель Україна» («Голос України»), що вже зовсім стихився і ні до кого не промовляє. Стоїть там також якась

Матеріали з найновішої історії України, опубліковані в цьому редакційному відділі журналу, друкуються на відповідальність авторів.

стара лямпя, якою ніхто не користується. Під стінами — кілька стільців. Праворуч від стола — етажерка для книжок, але тепер на них тільки кілька порожніх тек на папері і ті ж нікому не потрібні часописи.

Панує мертва тиша. Мертві, забуті часописи викликають згадки про давні події; стіл з паперами й каламарем — про якусь працю, що тут колись відбувалася чи повинна б була відбуватися; ліпна, мистецьки облямована стеля з мініатюрними фресками — про чиєсь щасливе, спокійне, зрівноважене життя з замилюванням до мистецтва, і ніщо не викликає згадки про дійсну, живу, актуальну працю. Спить міністерський кабінет.

По обидва боки письмового стола — двоє дверей з шибками, прикритими жалюзі: вони виходять на балкони, залиті сонцем, і далі на широкий бульвар — Корсо д'Італія, затінений величезними, розложистими плятанами, облямований, з одного боку, високими шестиповерховими палацами, а з другого — мальовничими мурами імператора Авреліяна з баштами та амбразурами. Червоняста цегла вабить очі крізь зелені віти плятанів. Сама вулиця вкрита шаром пороху, що здіймається вгору при найменшій нагоді, а після дощу перетворюється на непролазне болото.

У стіні праворуч від стола — двері до вітальні; двері насупроти стола ведуть у великий сальон. Рідко хто буває тепер у вітальні. Забіг раз якийсь поліційний службовець розпитати про якогось аташе нашої Царгородської місії, що хоче одержати спадок після жінки в Італії і просить візи. Забіг невтомний директор агентства «Аллеанца Економіка», що не втрачає надії дістати від місії передплату на свої бюлетені і ніяк не може зрозуміти, що тут уже шукати нічого. Заходив кілька разів нестерпний, настирливий, нахабно-смирнений Беттаріні з своїми постійними просьбами грошей, — хоч з ним уже все покінчене і дано йому навіть більше, ніж було треба — і за те, що було зроблене, і за те, що ще мало бути зроблене. Треба надіятися, що вже більше не приходитиме.

Оце, мабуть, і все. Ах, ні! Днів три тому був ще в нас литовський посол при св. Престолі, розмовляв з Чехівським про передачу йому половини помешкання місії. То мали аж три помешкання: одне тут, друге — пресового бюро на вія Торіно 163, третє — військової місії для полонених у Грандготелі, а пізніше в готелі «де Руссі», а тепер і одного скоро не буде... Котимося по похилій площі...

Другі двері з кабінету виходять до сальону. Був, певно, колись це справді панський сальон. Грала в ньому музика, крутилися у веселому танку закохані і незакохані парочки, поглядаючи на амурів, вимальованих на стелі... Шумувало тут життя соняшного півдня з непогамованими пристрастями, палким коханням, нестримними ревностями, веселими вибухами сміху й раптовими хвилями гніву... Потім цей сальон став робітнею голови місії Дмитра Володимировича Антонови-

ча. Ліворуч від дверей з міністеріяльного кабінету поставлено письмовий стіл (стоїть ще й досі), за столом старовинне крісло давньоримського зразка, на зразок «курульного» римських магістратів (десь зникло), попід стінами стільці, оббиті червонястою шкірою. Двері праворуч виходять у коридор, а проти стола — в кімнату секретаря. Через двері праворуч (з коридору) мали б приходити різні важливі особи, щоб зробити візиту, обговорити події інтернаціональної політики, зробити ті чи інші пропозиції. За браком важливих осіб проходили ними звичайно менш важливі. Через двері навпроти з'являлися перед очі голови місії її члени та службовці; через ці двері проходив і я, з пресового бюро на вія Торіно 163, затверджувати документи по різних пресових витратах, доповідати про ті чи інші новини з часописів, про полемічні випадки проти нас наших ворогів, про нацпу протиакцію; приходив д-р Іван Гриненко вести безконечні розмови про реорганізацію того пресового бюро, про передачу його Українському центральному комітетові тощо.

Потім на деякий час спустіла робітня посла Д. Антоновича: коли-не-коли перейде хіба хтось із членів місії на доповідь Мазуренкові в круглу кімнату (я ходив до нього на щоденний звіт коридором і вітальнею).

Ще пізніше, коли місія для військовополонених після щасливого, безжурного, хоч і коштовного життя, залишилася без копійки (власне місія, а не її головні «місіонери») і без помешкання, в тому сальоні з'явилися ще інші три столи, що їх наша місія відступила військовій, етажерка, бібліотечна шафа й каса з кімнати Чехівського. За кожним столом поставили стілець. На столах «забули» то якийсь папірець, то якусь книжку. На столі біля каси натомість усі прилади, потрібні до писання: тут засідає А. Чехівський, коли вступає у функції бухгалтера. Весь сальон перетворився на аристократичну канцелярію, що в ній службовці працюють дуже рідко і мало...

На дуже короткий час з'явився тут Єремійв... Потім Пескарцолі... Тепер — нема нікого. І лише старий Тарас у шапці, що його намалював Вовк, племінник Антоновича, нагадує, що тут колись відбулося шевченківське свято. Нагадує і дивиться здивовано з стіни на цю незрозуміло велику кімнату, де добре було б працювати багатьом людям, а тим часом ніхто не працює.

Далі йде кімната секретаря. Довго вона належала Пашенкові. Тепер — Чехівському. Біля дверей у сальон українська писальна машинка: на ній іноді пише Ніна, іноді Чехівський. У стіні праворуч — двері в коридор, і біля них писальна машинка латинським шрифтом. Потім етажерки з кількома книжками, з якоюсь великою текою, з поштою для Антоновича (кілька часописів), потім, трохи відступивши від стіни, — стіл Чехівського. За цим столом працювали й працюють багато, а головне розважно та ділово. Не поспішаючи. Далі знову двері — в кімнату, де працював Ріванера, як дру-

кар для латинської машинки і перекладач. У четвертій стіні — вікно на невеличке подвір'я жіночого монастиря з загратованими вікнами і розвішаною на мотузках білизною, переважно простиралами та рушниками.

У кімнаті Ріванери тепер — нікого. Була ревізійна комісія місії Севрюка. Тепер — порожня. Шафа, два столи, кілька стільців. Двері в коридор. Двері в кімнату секретаря. Двері в кімнату Чехівського. Вікно у вищезгаданий двір з розвішаною білизною...

У дальшій кімнаті колись сидів Чехівський. Тут розпочав він свою працю над грошовими рахунками, тут намагався зводити кінці з кінцями, розшукувати, коли і хто що загубив... Знайшов яких 20 000 шв. франків, подарованих за щось якомусь євреєві й після знахідки повернених Антоновичем до кося місії.

Потім сиділи тут І. Коссак, Бандрівський, д-р Е. Інсабаго. Декілька разів з'являвся тут Севрюк; ішли розмови про комерційні справи, про виміну грошей, яку він перепродажував, про чужі валюти, про відсотки на різні капітали. Іноді навіть — і про полонених. Два столи, стільці, етажерка, шафа. Двері до кімнати Ріванери. Двері в коридор. І двері на велику відкриту терасу-балькон із чудовим краєвидом на лінії Вілли Боргезе, яку відділяє від палацу місії вузька вулиця — вія Пінчана, посередині якої, саме проти вікон місії — величнй кипарис і кедр підносяться високо вгору, близько один біля одного у братній приязні.

Як вийти в коридор — наліво двері в маленьку кімнатку, де я працюю перед вікном на чарівну Віллу Боргезе; наліво — довгий коридор аж до вітальні, перед якою він поширюється в передпокій з двома дверима — до вітальні і до залі. Ці двері напівзасклені різнокольоровим склом, що творить гарну мозаїку і дає спокійне світло. Тут же двері на парадні сходи, де ліфт. У передпокої вішак для плащів і капелюхів. Тут же телефон.

Моя кімнатка починає низку менших кімнат з кам'яною підлогою; всі великі кімнати мають паркет. Моя кімнатка дуже приємна з світлими сріблястими шпалерами. Один стіл, два стільці. Шафа в стіні. На столі все потрібне людині, що мусить багато писати, читати, клеїти, витинати з часописів. Завжди часописи з останніх днів. Завжди словники кількох мов. Завжди кілька книжок, каламарі, ручки, олівці, клей, ножиці, прищепки тощо. Попід стінами великі теки з «комплектами» (досить не комплектами!) українських часописів.

За вікном зелене хвоя кедр й кипариса, далі підносяться пінії з своїми парасольками, вимальовуються на блакитному небі, під ними сіріють поміж стрункими стовбурами руїни якоїсь цегляної будови, де колись хтось жив серед цих кипарисів і піній, що бачили багато-багато на своєму віку, але ніколи, очевидно, не догадувалися про можливість якоїсь великої революції десь на сході Європи, звідки мала прийти аж сюди якась незрозуміла українська місія...

Бачили ці руїни багато чужинців. Але ті всі знали, чого хотіли: руйнували те, що вважали потрібним зруйнувати, будували те, що вважали потрібним будувати. Бачили їх енергійних, мужніх. Але оце бачили ще й таких чужинців, що нічого не руйнували й не будували, зате говорили, говорили, говорили... й інтригували один проти одного.

Але йдемо далі меншим коридором. Наліво в лазничку, трохи далі направо — двері на чорний хід, на круті сходи без ліфта, що на них дверник скеровував тих відвідувачів, що, на його думку, не заслуговували ліфта і парадних сходів.

Ще далі, ліворуч, зовсім маленька кімнатка, де працював Беттаріні, а тепер складено частину архіву місії. Тут коридор робить маленький, кроків на два, поворот праворуч, а потім знову в попередньому напрямку. Ліворуч — двері в кімнату військової місії — для молодших службовців. Тут працюють Ніна, Парфанович, Кушнір.

Ще далі — і двері просто в кухню. Тут була експедиція пресового бюро, а тепер переховуються рештки «Ля Воце дель Україна», комплекти італійських часописів, що їх складає Люїджі, гарненький симпатичний хлопець з розумними, засмученими очима, мабуть, з дуже бідної родини, що, замість до школи, мусить посилати його на роботу.

Каса місії порожня. За мої видатки, зроблені для місії, вона винна мені вже 300 лір, Чехівському — 1 000 лір. Ніхто нічого не пише і не каже: робіть собі, що знаєте і як знаєте.

І живіть собі, як знаєте...

31 травня 1920

У віденському «Українському прапорі» з'явилася така замітка:

«У п'ятницю, 30 квітня, о год. 11, прибуває з Парижу апост. візитатор для України о. Дженоккі. На північному дворці відбудеться офіційне привітання о. Дженоккі, в якому візьмуть участь віденський посол УНР Сидоренко, посол ЗУНР Сінгалевич, від духовенства р. мітрат д-р Жук, представники політичних організацій і широкі кола громадянства. Дженоккі виїздить того ж дня до Галичини. Він везе з собою між іншим дар Ватикану для України в ліках та санітарному матеріялі і грошовий дар для допомоги жертвам війни».

Отець Бон натомість залишився у Відні і прислав нам картку від 8 травня:

«Високоповажані Панство! Сиджу у Відні, не знаючи, коли вдасться мені втекти з цього пекла! Відомостей тут аж забагато. На 15 травня велика нарада послів. Шукаю всюди бажаного Вам словника (російсько-українського — С. О.), але, на жаль, нема. Чи добре Вам російсько-німецький? Посилаю Вам один на 6 мовах, може, Вам послужить. Що чувати коло Вас? Тут Антонович. До Варшави поїхав Єремійв. Здоровло щиро».

У писанні видно чужинця, що вивчив мову більше на практиці, ніж на граматиці. Але я тут його мову виправляю.

Я відписав, що російсько-німецький словник уже маємо і дуже йому вдячні за уважність і турботи.

Сьогодні одержав другу картку від 24 травня:

«Високоповажаний Пане! Дістав я нині Вашу карточку — спасибі! Завтра висилаю Вам «Рік на Україні» (О. Назарука — С. О.). Тут відомостей аж забагато. Сидить тут Антонович. Приїхав Мазуренко, і приїхали або приїжджають всі послы УНР. Уже тут Маціевич, Славінський, Залізник та інші. Вже здорово б'ють поляків. Маю враження, що наново починається біда. Але про це пізніше. Здоровлю Вас сердечно й Пани Добродійці цілую руки. Нетерпляче очікую Дорошенка».

Сьогодні прислав о. Бон картку, й Чехівському і в ній пише, що, крім названих у картці до мене, перебувають у Відні: Галіп, Бандрівський, о. Сембратович.

На вістку, що Бандрівський і о. Сембратович у Відні, Чайка дуже зрадів, бо Севрюк його запевняє, що всі грошові документи вислав до Відня Бандрівський, а о. Сембратович забрав у місії 17 000 лір і не хоче дати з них жадного звіту. Та ще й ображається, коли висловлюються підозріння, що з тими грошима не все чисто. Так говорили мені Чайка й А. Чехівський.

Дорошенко виїхав з Риму вже давненько; здається, за день до виїзду Мазуренка з Вітиком, себто десь коло 20 травня. Говорив нам, що зупиниться на день у Фльоренції, у князя Кочубея, який за Липинського був аташе нашого посольства у Відні, і що один день пробуде у Венеції, щоб її трохи оглянути.

Чого власне о. Бон так його там «дожидается»? Чи того, що там перебуває і Бандрівський, потрібний для завершення ревізії місії Севрюка? Чи з приводу таємних нарад Василія Вишиваного із Скоропадським у Ляйпцігу, про що була вістка в італійських часописах (турінська «Ля Газетта дель Попольо» від 19 травня)? Як пишуть деякі часописи, у тих нарадах брав участь і Скоропис-Йолтуховський, який належить до тої самої партії, що й Дорошенко, а Дорошенко, як відомо, в добрих взаєминах з Вишиваним та Скоропадським. У розмовах зо мною Дорошенко запевняв, що про нову кандидатуру Скоропадського на гетьмана не може бути й мови і що сам Скоропадський це дуже добре розуміє. У такому разі підтверджувалася б вістка італійських часописів, що на нарадах у Ляйпцігу висувалася головне кандидатура Вишиваного.

Взагалі Дорошенко дуже багато мені оповідав, і тепер я шкодую, що відразу всього не записав, а тепер перше враження стерлося і не все пригадується, а те, що пригадується, не має вже свіжости першого враження...

Одного дня ми пішли у довгу подорож по Риму. Перше відвідали св. Марію Маджоре, потім побували в Капітолійсь-

кому музеї, а скінчили нашу туристичну подорож на Римському форумі, в руїнах коло дому весталок.

Сонце пекло немилосердно, і ми, шукаючи холодка та обтираючи ще щохвилини хусточками, сіли відпочити під зацілілою ще стіною. У кількох кроках від нас ясніла чогирукутна цистерна, в яку колись весталки збирали дощову воду, вживану для урочистих церемоній, а попід протилежною стіною, на широких мармурових п'єдесталях стояли покалічені статуї колишніх господинь цього затишного куточка. На деяких з них ще можна було прочитати імена: Корнелії Максимі, що її наказав убити Доміціян; Вібідії — приятельки Мессаліни... А на одному п'єдесталі ім'я витерте, але збереглася дата — 364 рік. Археологи довго ламали собі голову: хто б це міг бути і за що, за який злочин позбавлено цю весталку «вічної пам'яті». Чи зломилла вона присягу дівочої чистоти, обов'язкової для весталок? Чи поповнила якийсь інший нечуваний злочин? Маруккі висловив здогад, що то мала б бути весталка Клавдія, про яку згадував тогочасний християнський поет Пруденцій, як про здобуток нової християнської віри.

Рідко коли виходили весталки з свого монастиря і, щоб зробити його привабливішим, плекали в ньому квіти, багато квітів. І тепер, на місці знайдених квітників, стелилися перед нами різнобарвні килими, старанно, як видно, поливані, тим часом, як уламки мармуру від статуй та рештки кам'яних підлог вкривалися пожовклою від сонця травою, але й там де-не-де били в очі червоні маки. Пахло сіном, і мимоволі пригадувалися зовсім інші краєвиди...

Наша розмова з Дмитром Івановичем теж мимоволі перейшла з археологічних тем на теми недавнього минулого. Дмитро Іванович оповідав мені про свою працю в кабінеті Лизогуба при Скоропадському, і я не міг утриматися, щоб не сказати йому:

— Так, вас я ще розумію; я бачив, що ви хотіли українізації і що ваше міністерство ви фактично зукраїнізували. Отже, на ваше перебування і працю в тому міністерстві я міг дивитися з тої чи іншої точки погляду, я міг її критикувати, міг з нею не погоджуватися, але мусів визнавати, що це була праця українця для українських цілей і українськими засобами. Натомість я зовсім не міг зрозуміти Миколи Василенка, якого я знав ще до революції як українця і в чудовій бібліотеці якого навіть трохи попрацював.

Дорошенко помовчав, кинув погляд на далекий Капітолій, звернений до нас величними мурами Табулярія (державний архів старого Риму) і, нарешті, вимовив:

— Так... Я особисто дуже поважаю Миколу Прокоповича. Ми з ним часто зустрічалися й до революції. Крім того, ми земляки. Але розійшлися ми, як вороги.

— Як так? — здивувався я, бо нічого про це не знав.

— Перебуваючи в лизогубівському кабінеті, я весь час під цей кабінет підкопувався, щоб він завалився, а на його

місце прийшов справді український. Адже я й увійшов до нього з благословення українських громадських кіл. Я вже не кажу про таких, як Ніковський, Сфремов тощо, — у цих і сумнівів ніяких щодо цього не було, — але навіть і такі, як Винниченко, казали мені, що мій обов'язок увійти до цього кабінету і т. д. Той самий Винниченко, який потім... Е-е, та що там! Не варто згадувати. Отже, коли мені, нарешті, це вдалося, — на жаль, занадто пізно, — і гетьман погодився «знаціоналізувати» кабінет, ми мали відбути останнє засідання. І от на цьому засіданні Василенко несподівано підводиться й починає — розуміється, по-російськи: «Господа! Сім місяців ми працювали дружньо один біля одного для спільної цілі, сім місяців ми збиралися тут дружньою родиною, вимінювалися своїми думками з приводу тої чи іншої події і т. д., один з-поміж нас, що і тепер знаходиться між нами, провадив свою окрему політику...» Мое становище, — додав Дорошенко, — було нестерпне. Я не знав, що робити. Хотів узяти слово, але встає другий — міністер юстиції Романов: «Я, господа, недавно серед вас, але й протягом цього короткого періоду ми провадили спільну політику, і тільки одне міністерство було інакше, ніж інші міністерства...» Потім, — казав Дорошенко, — що за диво! Встає ще й Ржепецький, який властиво був також у змові проти цього кабінету, і починає ту саму пісню. Нарешті, мені не залишалось нічого іншого, як встати і, як Юда, ні з ким не попрощавшись, піти. Це я й зробив... А потім уся моя праця виявилася зайвою: почалося повстання... І хто знає, — додав він, — якби я не захворів у Берліні на дифтерит саме тоді, як їхав, перший з українців, на переговори з Антантою до Парижу й Лондону, може, це все інакше виглядало б... Але я захворів, пролежав, а коли встав, почалася революція.

У Дорошенка підкупає його безсумнівний ідеалізм, шляхетність, освіченість, культурність, чого, на жаль, так мало у більшості наших «діячів». Крім того, в нього почувается глибоке переконання в правді своїх поглядів, сміливість в їх висловлюванні без усякого намагання щось приховати, — теж для наших часів річ не дуже звичайна. З гетьманством в'яжеться поняття реакційности, обскурантизму; Дорошенко своєю особою це уявлення ґрунтовно руйнує: це щирий патріот, який вірить, що тепер з нашим народом можна зробити щось тільки шляхом демократичної одноособової диктатури, — демократичної, бо вона має спиратися головне на селянство, почасті на робітництво і на трудову інтелігенцію. Диктатура селянства, втілена в одній особі, це, як здається, істотний зміст його ідеї.

Іншим разом ми зустрілися на вія Венето, біля палацу Королеви-матері:

— Ось, — сказав він мені, — допіру одержав листа від жінки. Пише, що приїхав до Відня Феценко-Чопівський. Веде переговори про утворення нового уряду. Запрошує Липинського та мене.

— І що ж ви?

— Та нічого...

— Як то нічого?

— Та нема тут чого думати. Місяців два-три тому це було б можливе, але тепер... Тепер запізно — «Цу шпет!»

— Чому ж «цу шпет»? Тепер, як здається, бодай того вимагав би хід речей, до влади повинні б прийти праві партії, якщо ліві скрахували.

Але Дорошенкові вираз «праві партії» не сподобався. На його думку, його партія не претендує на назву «правої».

— Запізно, — повторив він. — Тепер — запізно. Ми зовсім не хочемо платити за чужі помилки. Кожному своя відповідальність. Годі! Підписатися під новим розділом України мають ті, що до нього доправили, ми ж як були осторонь, так осторонь і залишимось. Досить на мене і за німців собак на шию вішали! Розуміється, іноді доводиться собою і своїм ім'ям жертвувати, якби було за що і для чого! А тепер?

Він тільки похитав головою.

Після вістки про відібрання Києва у більшовиків і зформування нового уряду він почав спішити виїхати до Відня:

— Я вже і так задовго в Римі засидівся, — казав він мені.

Тому, скінчивши допит Севрюка і не знайшовши грошових документів, найважливіших для ревізії (бо вони в самий день приїзду Дорошенка ніби поїхали з Риму до Відня), Дорошенко вирішив, що йому нема вже чого робити в Римі. Дали телеграму до Відня, щоб там «ловили документи», і він поїхав. З ревізії вийшов — пшик!

З дороги Дорошенко прислав нам картку:

«Фльоренція, 22. V. 1920. Шлю привіт з прекрасної Фльоренції. Я тут гостюю в земляка в сільських обставинах. Дуже гарно тут, нема тої спеки, куряви й галасу, що в Римі. Завтра їду далі. Сердечно вітаю Вас обох і бажаю всього найкращого. Щиро поважуючий Д. Дорошенко».

(Закінчення в наступному числі)

Всі права застережені.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Опублікований дебют „нового шефа від ідеології“

Розрекламований поцей- і по тойбіч кордону між «соціалістичними і капіталістичними країнами» як людина «ліберальніших переконань» — Федір Овчаренко вперше публічно зарепрезентував свою, так би мовити, програму дій на сторінках київського офіціозу «Радянська Україна» від 5 липня 1968. Радянські газети та Радіо-телеграфне агентство України (РАТАУ) давали досі тільки аж надто скорочений виклад його думок, висловлених під час партійних нарад і конференцій, зокрема під час різних «зустрічей з творчою інтелігенцією». Хоч на сторінках згаданого офіціозу вже можна було в цьому році зустрічати його «наступальні та публіцистично загострені» статті, вони не були написані ним, як секретарем ЦК КПУ, який «відає ідеологічною роботою» в Українській РСР. Ці статті він писав ще як голова республіканського товариства «Знання» і, може, вже як «висуванець» на пост секретаря ЦК КПУ. Але й у тих статтях не можна було побачити ні критики якогось «ліберального» мислення. Немає її, цієї критики, і в секретарській статті-дебюті.

Овчаренкова стаття «Випробуваний, бойовий авангард українського народу» — написана з приводу 50-річчя заснування КП(б)У — вражає передусім сірістю шаблонів, заяложеною фразеологією, штампованим партійним жаргоном і пренудним викладом думки. Немає в ній ні найменших ознак, що вона написана в 1968 році; при зміні деяких дат і формальних

даних стаття могла бути опублікована і 25 років тому (тобто в «період культу особи Сталіна та його шкідливих наслідків»), і 10 років тому («в період волюнтаристського суб'єктивізму, окомиллювання та кампанійщини» Хрущова). У статті та сама фразеологія, ті самі «аргументи» — навіть така сама публіцистична побудова. Її авторами могли бути і Скаба, і його попередник Червоненка, і попередник попередника Назаренко, а зокрема Кілерог (Горелік). Справді, «партія не помиляється»: непомилкова фразеологія, безпомилкові штампи й шаблони. Ясно, бо цього роду «публіцистика» не сміє мати індивідуального почерку; вона мусить посідати колективний почерк «відповідальних працівників ЦК КПУ», які в тоталістській системі таки рідко міняються.

Аж соромно подумати, що під таким «опусом» мусить підписатися справжній науковець, інтелектуаліст високої класи і «спеціаліст у галузі кілької хемії» (як його визначає «УРЕ», том 10, стор. 253).

Цей виступ, мабуть, дещо задовгий для коментування чотирьохпальної статті, що займає півсторінки «РУ» — зараз же навпроти цілої сторінки з «Промовою товариша Л. І. Брежнєва» на Всесоюзному з'їзді учителів.

Овчаренкова стаття має чотири розділи — кожний більший на одну вузьку шпальту.

*

У першому він повторює більшовицьку історичну неправду,

що ніби I Всеукраїнський з'їзд рад у грудні 1917 «одностайно ухвалив рішення про створення вільної і суверенної Української радянської соціалістичної держави». Професор та академік кольοїдної хемії міг би поконсультуватися в редакціях тепер підлеглих йому журналів «Радянське право» та «Український історичний журнал», де йому якнайвиразніше скажуть, що в той час у Харкові був створений радянський уряд (фактично інтервенціоністська маріонетка Москви) для Української Народної Республіки. Лише в березні 1919 була ухвалена назва УСРР. Пощо ж «корегувати» радянську історіографію й «історію держави та права УРСР»? Історія — не хемічні реакції. Далі професор-секретар говорить про якісь «об'єднані сили старого світу — білогвардійчину, буржуазних націоналістів», які «виступили проти революційного народу» в 1917-20 рр. Коли й де «об'єднувалися» ці сили? Пощо спотворювати історичні події і фальшувати факти? І в хемії не можна мішати різні речовини — до того й взаємно протилежні.

Однак Овчаренко вірно цитує одне з рішень I з'їзду КП(б)У, — який відбувся в Москві, тобто на еміграції, 5 липня 1918, — де виразно сказано про «автономний» характер цього Ленінського політичного новотвору, який «входить в єдину Російську комуністичну партію з підпорядкуванням у питаннях програмових загальним з'їздам РКП, а в питаннях загальнополітичних — Центральному комітетові РКП». До речі, такий характер КПУ — перейменована з КП(б)У — затримала у своїй 50-річній історії, і будь-які зміни в цьому статусі сьогодні аж ніяк не передбачаються. КПУ завжди залишалася територіяльно-обласним «бойовим загоном» і складовою та «невід'ємною» частиною російської компартії, не зва-

жаючи на те, які псевдоніми остання вживала або тепер уживає (всі підкреслення мої — ВПС).

Посилаючися на дальші рішення емігрантського I з'їзду КП(б)У, Овчаренко висловлюється за «зміцнення єдності та нерозривного зв'язку українського і російського народів» і ставить програмове завдання «викривати контрреволюційний характер вимоги буржуазних націоналістів про так звану самостійну Україну...»

Висновки з першого розділу:

Фальсифікація і спотворення історії України (в тому числі також і підрадянського періоду) посилено продовжуватиметься далі. Кожне незалежне національне та політичне мислення буде тавроване як «український буржуазний націоналізм». Ще більше посилено поширюватимуться наклепи про якесь «об'єднання» цього націоналізму з російською білогвардійщиною, щоб українському національному, політичному мисленню дати налічку нафталінової реакційності.

Не зважаючи на понад двадцятирічний факт, що в усіх країнах «соціалістичної співдружності» існують самостійні національні компартії, які, як зіниця ока, беруть свою незалежність та «принцип невтручання в їхні внутрішні справи», і не зважаючи на всі сучасні духово-політичні зрушення в цій «співдружності», російські великодержавні шовіністи в президії та секретаріаті ЦК КПРС і їхні підголоски в «республіканських» ЦК докладають усіх зусиль та застосовуватимуть найбрутальніші засоби, щоб утримати беззастережне підпорядкування імперіальному центрові (принципи «демократичного централізму» та «радянського патріотизму») і нерозривний зв'язок та єдність «з російським народом» (принципи «дружби народів» та «про-

летарського інтернаціоналізму»).

Однак також і для «нового шефа від ідеології» в Українській РСР відкритим залишається питання, чи ці зусилля та засоби спроможні спинити «закономірності історичного процесу» — закономірність розвалу імперій і закономірність перемоги національно-визвольних рухів.

*

У другому розділі повторені вже давно відомі фрази про «успіхи радянського будівництва» на Україні, про індустріалізацію, про «перебудову села» та «намагання привести селянина до колгоспного ладу». Словом, природознавець, який у нормальних суспільних умовах повинен би визначатися конкретними та логічними категоріями мислення і згідно з цими категоріями формулювати свої думки, мусить у ненормальних (тоталістських) умовах підписувати своїм прізвиськом пренудні розповіді, зфабриковані невибагливим партійним агітапаратом.

І знову маємо справу із заявленими штампами публіцисти: «На всіх етапах своєї діяльності КПУ послідовно втілює в життя принципи ленінської національної політики...» Чергове переживання «нерушимости сім'ї братніх народів нашої країни...» Це все списане або із пожовклих, або із вологих від друкарської фарби сторінок журналу «Комуніст України» — тепер настановного журналу Федора Овчаренка.

Висновки з цього розділу, як то кажуть, зайві.

*

Точкою найвищого піднесення в «оригінальності» автора треба вважати третій розділ його статті. Тут повторена дослівно грамплатівка, яку зігравали при найрізномірніших нагодах усі «державні діячі»

УРСР: Паламарчук чи Білоколос — «на арені» генеральної асамблеї ОН; С. Т. Шевченко — на пресконференції в Нью-Йорку перед журналістами, акредитованими в ОН; Тронько — в Монтреалі на «Експо-67» і так далі.

Мова йде про те, скільки тонн сталі, чавуну та залізної руди випродукувала УРСР («тільки в минулому році»), скільки виробила вона кіловат-годин електроенергії і скільки «мільярдів» кубічних метрів газу видобула «республіка».

Справді, дуже важко не писати сатири. Ще важче робити будь-які висновки. Просто не хочеться вірити, що члена Академії наук УРСР можна підписувати під таким примітивом.

*

Четвертий розділ міг би був відзначитися деякою свіжістю думки, бо він призначений питанню «загострення ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом». Пищу про «свіжість думки» свідомий того, що від професорського автора статті можна було сподіватися нових аспектів у цьому важливому питанні. Але він (а радше автори заплічних діл із секретаріату ЦК КПУ) обмежився повторенням того всього, на що «звернув особливу увагу квітневий пленум ЦК ЖПРС», і констатацією, що «імперіялістична буржуазія... вдається до найхитромудріших ідеологічних диверсій проти країни рад та інших соціалістичних держав». А далі знову йдуть фрази про «посилення» та «дальше посилення» «всєї ідеологічної діяльності партії» тощо.

Один аспект цієї діяльності Овчаренко наголосив окремо і дуже чітко: «Особлива увага партійних організацій повинна бути прикута до виховання молоді».

Саме за цією «особливою увагою» партії треба буде дуже пильно стежити, бо якраз тут зна-

ходиться найвразливіше та найболоччіше місце кожного тоталістського режиму; бо молоде покоління не завжди хоче бути «спадкоємцем і продовжувачем... традицій своїх батьків», як цього так дуже прагнуть Овчаренки й їхні наказодавці в Москві та їхні підручні в Києві чи в інших столицях союзних республік. Ці «традиції» аж занадто можна б ідентифікувати із «шкідливими наслідками культу особи Сталіна», із самим «культу» і з «ленінським принципом» про непомилність партії «нового типу».

Багато дечого повторив Овчаренко в цьому розділі: і про підтримку українського народу «ініціатори В. І. Леніна про утворення СРСР», і про «ленінську дружбу народів-братів», і про «возз'єднання воедино всіх українських земель» тощо. Тільки чомусь він забув згадати в цьому контексті про «вихід України на широку міжнародну

арену». Випадок? Ніким не спостережений недолік? Чи, може, навмисне промовчування?

Якщо дійсною була б остання можливість, вона не погано свідчила б про Федора Овчаренка, як про реалістичного мислячого партійного діяча... КПУ — ні, вибачте, таки КПРС. Ця «міжнародна арена» — це, як сказали б тепер у Києві, звичайна липа.

Висновки з цього розділу?

Можна і треба тільки повторити, що йдеться про дальше чергове загострення на т. зв. ідеологічному фронті, про дальші зусилля та прагнення режиму «закрутити гайки». Виразником цих спроб на Україні став по волі чи по неволі (або, може, в наслідок якогось «непорозуміння») Федір Данилович Овчаренко — професор та академік кольової хемії. А не якийсь там випускник Високої партійної школи.

Володимир П. Стахів

Маршал Якубовський говорить мовою прокурора Старікова

Французьке пресове агентство («Ажанс Франс Прес» — АФП) повідомило 10 липня з Праги, що радянські військові з'єднання, які в травні-червні 1968 брали участь у т. зв. військовому штабному навчанні (тобто в маневрах) у Чехо-Словацькій Соціалістичній Республіці, залишать територію цієї держави «лише тоді, коли уряд ЧССР дасть відповідь на листаноту СРСР, ПНР, НДР, УНР та НРБ». До речі — «задовільну» відповідь.

Про що фактично йде мова?

«Лібералізаційні зрушення», що з січня цього року проходять у КПЧ-С, а разом з цим в усій чесько-словацькій держа-

ві, викликали схвильовану реакцію керівної політбюрократії в Москві, Варшаві та Східньому Берліні, за якою примушена була «схвилюватися» також і політбюрократія в Будапешті та Софії. Останньою фазою був лист-нота вищеподаних «скорочень», — Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Польської Народної Республіки, Німецької Демократичної Республіки, Угорської Народної Республіки та Народної Республіки Болгарії, — в якому була поставлена вимога, щоб «чесько-словацькі товариші» погодилися на спільне обговорення становища в ЧССР. Мовою політичних реалітетів така вимога означає піти до Каноси і «випра-

вити ревізійніські ухили та помилкове тлумачення вчення Владіміра Ільїча». Прага ж погоджується вести тільки двобічні розмови з кожним окремим партнером згаданого «листа-ноти».

Заява маршала СРСР Івана Г. Якубовського дослівно — і щодо змісту, і щодо форми — нагадує «мову» львівського прокурора Старікова, якою він «розмовляв» з в'язнями Лук'яненком та Віруном, коли він, Старіков, вів слідство в справі «Української робітничо-селянської спілки».

У листі Івана Кандиби першому секретареві ЦК КПУ Шелестові Петрові Юхимовичу читаємо:

«Прокурор Старіков, начальник слідчого відділу Сергадеев і старший слідчий Денісов заявляли Лук'яненкові і Вірунові, що коли б і дійшло до того, що більшість українського народу виявила бажання вийти із складу Союзу РСР, то радянський уряд не зупинився б перед припиненням збройних сил для затримання України в складі Союзу РСР». («Українські юристи

перед судом КГБ», вид-во Сучасність, 1968, стор. 38).

Старікови, Сергадееви та Денісови точнісінько говорять те саме на низьких щаблях радянської драбини, що на високих та найвищих — не тільки мислять, але й брутально виразно говорять Якубовські, Єпішеви, Брежнєви, Косигіни та інші речники та реалізатори російського великодержавного шовінізму. У квітні ж цього року облетіла весь світ — його «соціалістичну й капіталістичну» частину — вістка, що на «квітневому (1968) пленумі ЦК КПРС» начальник політичного управління радянської армії та флоту Єпішев вигукував у своєму виступі, що Радянському Союзові вистачає збройних сил «для затримання ЧСРР у системі співдружності соціалістичних країн» (парафразуючи прокурора Старікова) і для спинення всіх суспільних зрушень у цій країні.

Одне шовіністично-імперіялістське мислення, одна мова!

В. П. С.

„Росіяни — проти своєї волі“

Під таким заголовком лондонська консервативна газета «Дейлі Телеграф» від 27 червня 1968 опублікувала статтю Девіда Флойда з приводу появи англійського перекладу книги Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Подаємо переклад цієї статті.

Алярм, що вчинили люди в Кремлі з приводу поширення духу незалежності в Східній Європі, не викликає тільки їхнім страхом перед втратою Румунії, Чехо-Словаччини чи, може, Угорщини як військових союзників проти гіпотетичної

агресії з боку Заходу. Це очевидно — тільки частина справи. Пояс націй, що простягається від Балтицького до Чорного моря, що його Росія захопила при кінці війни, відіграє важливу роль у західній оборонній системі Росії.

Чехо-Словаччині була призначена ключова роль у цій системі; тепер її треба перенести кудінде.

Але російські лідери бояться також поширення ідей національної незалежності і демократії далі на схід. Сагелітна та слухняна Східна Європа

служила бар'єром проти західних політичних та ідеологічних впливів у самому Радянському Союзі. За країнами, які ми називаємо Східньою Європою, існує інший пояс націй, який також простягається від Балтицького до Чорного моря і довше перебуває під російським пануванням; однак і там завжди ще живе прагнення до незалежності.

Разом узяті, народи цього внутрішнього пояса — естонці, лотиші та литовці з балтицьких держав; білоруси в центральному районі й українці на півдні — становлять близько 60 мільйонів осіб, тобто четвертину всього населення Радянського Союзу.

ЖОРСТОКО ПОНЕВОЛЕНІ

Кошмаром для Кремлю є, що ідеї національної незалежності та суверенітету можуть заразити також і ці народи.

Тільки дуже рідко та запізно до дістаються на Захід вістки з цього широкого недоступного простору, що лежить між Східньою Європою і Росією, — вістки про численні арешти, суди та заслання людей, що мають відвагу боронити свою національну спадщину.

Однак від сьогодні ніхто на Заході не має права виправдувати себе, що не знає, до яких розмірів дійшов процес «русифікації» на західних територіях Радянського Союзу і які сили протистоять цьому процесові — принаймні на Україні. Книжка Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (вид-во Вайденфелд енд Ніколсон) є майстерним твором політичної літератури, який не може залишити жадну зацікавлену людину не схвилюваною.

Дзюба — це молодий український письменник та літературний критик, якого спонукали написати цю книжку масові арешти українських інтелектуалістів у 1965 році. Він пересте-

рігає комуністичних вождів, що переслідування людей під налічкою «націоналістів» не робить жадної прислуги ні самій Україні, ні справі комунізму. Він каже, що на Україні «дозволено таврувати „націоналістом” кожного, хто посідає елементарне почуття національної гідності, або кожного, хто турбується долею української культури і мови, а часто просто кожного, хто в будь-який спосіб не зумів догодити якомусь російському шовіністові, якомусь „великоруському держиморді”».

Окреслення «великоруський держиморда» — це, як з'ясує Дзюба, оцінка Леніна. Велика сила його аргументації лежить у тому, що оборона Дзюбою прав українського та інших неросійських народів виводиться цілкомито з Маркса, Енгельса і Леніна. Він є оборонцем ленінської національної політики перед її пізнішими спотвореннями та перекрученнями Сталіном і Хрущовим.

Немає сумніву, що це є причиною, чому влада не може ні відповісти йому публічно, ні замкнути його в тюрму.

Московська політика щодо України, дуже обережно розрахована на довший строк, зводиться до поступової ерозії української національної культури та свідомості — до повільного геноциду. Має місце постійний вплив українців з їхніх рідних міст у новорозбудовані райони Сибіру. Їх замінюють росіяни, зокрема російські фахові робітники та менеджери, що сприяє русифікації. Тим часом українці, вивезені в Сибір, позбавлені можливостей втримувати при житті свою культуру.

Процес русифікації видно якнайвирозніше у видавничій діяльності. Хоч на Україні, не зважаючи на всі зусилля Москви, все ще переважає українське населення, більше ніж по-

ловина книжок видається там російською мовою. Щобільше, відсоток українських книжок та публікацій зменшується.

Українську мову, що подібна до російської, але не ближча до неї, ніж португальська до еспанської, поступово витискають з ужитку.

Треба відваги, щоб якийсь службовець відстоював вживання української мови з своїм російським босом, або щоб продавець у крамниці відмовлявся розуміти покунця, що вперто говорить по-російськи. Діти не можуть примусити своїх учите-

лів говорити по-українськи; студенти не можуть залишити викладів, які ведуться російською мовою.

Однак «серед української молоді по всій Україні відчувається тліючий глухий рух збудження», — каже Дзюба.

Яка буде відповідь росіян? Чи повернутися до того, що, за твердженням Дзюби, було лєнінською політикою супроти неросійських народів, і ризикувати, що Україна піде слідами Румунії і Чехо-Словащини? Чи посилити тиск і ризикувати наразитися на вибух?

Український письменник перестерігає Москву перед поліційним терором

У газеті «Інтернешенел Гералд Трібюн» від 29-30 червня 1968 опублікований такий коментар:

Лондон, 28. 6. (Асошіейтед Прес). — Один одвертий українець перестерігає радянську владу в книжці, опублікованій тут учора, що опір проти метод державної поліції зростає щоденно в південно-західній радянській республіці, де він проживає.

Книжка закликає росіян спити спроби «вбити чесність, свідомість та принциповість людей при допомозі державного кулака і тюремної камери».

Вона, книжка, видана англійською мовою у видавництві Вайденфілд енд Ніколсон під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Автор, Іван Дзюба, зарекомендований як 37-річний літературний критик з Києва. Речник видавництва відмовився повідомити, яким шляхом видавництво дістало рукопис.

Якщо дотеперішні методи продовжуватимуться далі, — каже автор радянським можновладцям, — то в час сторіччя більшовицької революції 1917 року «ви все ще знищуватимете людей за літературні вечори».

«Ви все ще встановлюватимете таємні підслухові апарати там, де зустрічаються приятелі. Ви все ще розганятимете публічні дискусії при допомозі з'єднань КГБ (таємної поліції)».

«Ви все ще арештовуватимете людей за читання книжок».

Книга відкривається листом пана Дзюби до Петра Ю. Шелеста, боса Комуністичної партії України та члена керівного кремлівського 11-особового політбюро. Автор перестерігає:

«Можна ж ув'язнювати не тільки декілька десятків, а то й декілька сот або тисяч громадян. Все ж таки кожного дня щораз більше й більше людей висловлюватиме різними способами і тут, і там, і всюди — своє незадоволення та непогодження з багатьома аспектами теперішньої національної політики.

«Вони будуть стурбовані долею української культури й української нації, вони шукатимуть шляхів та засобів, щоб цьому усьому запобігти».

Україна стала незалежною 1917 року тільки на те, щоб бути розбитою й абсорбованою Радянським Союзом у 1920 році.

215-сторінкова книжка кидає також світло на інтелектуальні ухили в радянських районах поза Московію, що їх важко або й неможливо документувати західним кореспондентам та дипломатам, які акредитовані в радянській столиці.

Некомуністичні жителі Москви довідалися про арешти письменників Андрея Д. Синявсь-

кого та Юлія М. Даніеля, яким закидали перепачкування антирадянських творів за кордон під прибраними прізвиськами, частково тому, що КГБ арештувало їх на очах свідків.

Книжка Дзюби називає інших арештованих у Києві, в ній цитуються здушення тамошніх спроб демонструвати і детально з'ясовуються інші заходи, щоб задушити ухили в українській столиці.

За інформаціями, автор є відданим комуністом, який працює та пише в Києві; він уважає, що вчення В. І. Леніна, засновника радянської держави, спотворюється ленінськими кремлівськими наслідниками.

„Чеське шумування поширюється на Україну“

Московський кореспондент американського щоденника «Нью-Йорк Таймс» — Реймонд Г. Андерсон повідомляє в числі від 14 липня:

«Москва, 13 липня. — Вітри лібералізації прорвали кордон між Чехо-Словацькою та Радянською Україною і викликали серед молодих українських письменників прагнення до подібних демократичних реформ. Це відкрив сьогодні один комуністичний чиновник. Можливість такого впливу чесько-словацького прикладу є головною турботою радянських керівників».

«Петро Ю. Шелест, шеф української партії, полетів сьогодні до Варшави разом з генеральним секретарем комуністичної партії СРСР Леонидом І. Брежневим та президентом Миколою В. Підгорним, щоб взяти участь у комуністичній вершинній зустрічі, присвяченій чесько-словацьким подіям.

«Українська республіка з традиціями національних почуттів уважається більше сприятливою на ліберальні впливи сусідньої Чехо-Словацьчини, ніж інші радянські республіки».

Далі автор реферує статтю першого секретаря Київського міськкому КПУ Олександра П. Ботвина в газеті «Правда» від 13. 7.

Він «заповів, що супроти письменників та інших представників творчої інтелігенції буде застосований суворіший партійний контроль, щоб подолати реформістські настрої... Ботвин говорив про питання ідеологічного керівництва для патріотичного піднесення молоді... „На полі літератури та мистецтва, — сказав він, — з'явилось нове покоління, покоління, погляди якого розвиваються в умовах миру. Не кожний здатний швидко зорієнтуватися в складностях боротьби, яка відбувається у теперішній час за людські думки. Дехто

навіть готовий вхопитися за гнилі теорії, поширювані ворожою пропагандою про потребу демократизувати та лібералізувати соціалізм».

Р. Г. Андерсон повідомляє також, що Ботвін «заденуціював як приклад цього контроверсійний роман передового українського письменника Олеса Гончара „Собор“».

«Цей роман, — пише Андерсон, — сповнений туги за передреволюційною, „козацькою Україною“, був опублікований на початку цього року і швидко здобув схвальну критику. Однак, коли книжку більш уважно простудіювали спеціалісти від ідеології, її сильно заатаковано в пресі. По всій Україні відбулися збори, на яких за-

суджено Гончара та його роман. Письменника обвинувачували в ідеалізуванні минулого й очорнюванні сучасності, при чому він негативно характеризував українську робітничу класу. Критичний поворот в оцінці роману Гончара є наслідком повного наступу на націоналізм на Україні, очевидно як реакція на демократизацію в Чехо-Словаччині».

При кінці кореспонденції згадується мотневий виступ Шелеста на Київській обласній партконференції, в якому він засудив «п'ятякання про так звану самостійність, про занепад культури та мови, що є тільки гнилою принадою для людей, політично сліпих чи обмежених...»

Іван Дзюба англійською мовою

У лондонському видавництві Вейденфелда та Ніколсона появилася «студія про радянське національне питання» (як подано в підзаголовку): *Ivan Dzyuba, INTERNATIONALISM OR RUSSIFICATION?* Вступне слово (стор. IX—XIV) написав член англійського парламенту Пітер Арчер. Книга відкривається довідкою про «автора та його книжку». Далі йде супровідний лист І. Дзюби «товаришам Петрові Ю. Шелестові та Володимирові В. Щербицькому», при чому подана їхня партійна номенклатура.

Книга, що має 240 сторінок, закінчується списком посилань (стор. 217—227) і показником назв та імен (229—240 стор.).

Студія І. Дзюби дістала вже оцінки таких пресових видань: американського пресового агентства «Асошієтед Прес», лондонського щоденника «Дейлі Телеграф енд Морнінг Пост», американської газети «Інтернешенел Гералд Трібюн», що видається в Парижі для європейських читачів.

(—)

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Невже „другий фронт“?

Роман Рахманний, затривожений поширенням впливу «голосу живої України» («За який прапор?», Сучасність, червень 1968), закликає українців у діяспорі не приймати «прапор марксистських вільнодумців за свій національний прапор» тому, що «всі українські вільнодумці в УРСР без винятку застерігаються в слові й на письмі, що вони мислять, висловлюються та діють згідно з комуністичною доктриною і в рамках конституцій СРСР і УРСР».

Мені здається, що той, хто вимагає забезпечення можливостей вільного розвитку одиної й нації в цілому, хоч би й з яких позицій — націоналізму, націонал-демократизму, марксистизму чи ленінізму, і як довго він боронить ці свободи для всіх без винятку, той підносить той самий національний прапор. З позицій «марксистської доктрини» такий прапор підняли, чи не найвище, чеські та словацькі патріоти-демократи, вимагаючи справді вільного вислову думок, вільних демократичних виборів і допущення до слова некомуністичних, опозиційних партій. Цей факт показує, що в основі їх ідеалів, змагань і дій лежать не ідеологічні «ізми», а прагматизм, тобто пристосування до вимог неухильної суспільно-політичної еволюції і практичний підхід до розв'язки національних та соціально-політичних проблем. Такий самий підхід, але пристосований до радянських умов і до досягнутого рівня національної та соціально-політичної

свідомости, лежить в основі ідеалів, змагань і дій нового покоління інтелектуалістів на Україні. Вони говорять до своїх земляків мовою, яка їм зрозуміла, і в цьому сила й переконливість їхніх думок. Тому й застерігають їх у закритих судових процесах, боячись, щоб тієї мови не почула українська громадськість на Україні. З тією мовою не полемізують у режимній пресі на Україні і в пресі українських комуністичних підголоків Москви у США чи Канаді. У той же час і та, і та преса не відмовляє такої «чести» мові українських емігрантських «прапороносців».

Ми можемо бути впевнені, що в ситуації, подібній до тієї, що витворилася в Чехо-Словаччині, ті ж самі вільнодумці на Україні піднесуть подібні до чеських вимоги, і напевно також «з марксистських позицій», зовсім не міняючи прапора, а тільки підносячи його вище. Чи є сенс тоді говорити про два різні національні прапори? Невже Р. Рахманний не розуміє, що йдеться не про два, а про один, той самий прапор на різних висотах? Чи не робить він більш, ніж «два кроки назад», вважаючи національним прапором тільки прапор «такої, не інакшої України»? Невже він збирається відкрити потойбіч «другий фронт» проти впливів нової української інтелектуальної еліти, яка вийшла на передову лінію національно-суспільних зрушень на Україні?

Олександр Рудницький
(Канада)

Вийшла з друку книжка

Івана Дзюби

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?

«У цій праці Іван Дзюба охопив цілий ряд проблем, актуальних для української нації як збірного організму та для української людини як індивідуальності — в умовах радянської дійсності. Від появи твору С. Мазлаха і В. Шахрая „До хвилі” (1919 року) не було визначної студії, написаної радянським українцем, в якій з такою силою, ясно, незаперечно і сміливо була б з’ясована справа України і становище української ідеї, як це зроблено в творі Івана Дзюби. На покриття разючого браку серйозних монографій українською мовою на тему національного питання в СРСР за останніх три десятиліття його праця справді — винятковий крок у новітніх спробах дослідити це питання і важливий вклад у розвиток української політичної думки взагалі. Вона являє собою також своєрідний докір новій українській еміграції, що протягом 20-літнього перебування за кордоном у відносно вільних умовах не спромоглася дати працю подібної сили і ваги. Її цінність відтінюється обставиною, що її написано в Києві, в умовах радянської дійсності шістдесятих років».

(З вступного слова Степана Олійника)

Книжка має 264 стор. нормальної вісімки і коштує в окремих країнах:

Канада і США:	в м'якій оправі 4.50 дол. в твердій оправі 5.50 дол.
Англія:	в м'якій оправі 1-18-4 ф. ш. в твердій оправі 2-6-10 ф. ш.
Австралія:	в м'якій оправі 4.— дол. в твердій оправі 4.90 дол.
Німеччина:	в м'якій оправі 18.— нм в твердій оправі 22.— нм
Франція:	в м'якій оправі 22.50 ф. фр. в твердій оправі 27.50 ф. фр.

в усіх інших країнах рівновартість в доллярах.

Просимо замовляти книжку в усіх українських книгарнях або безпосередньо у нашому видавництві.

Зміст

ПАМ'ЯТІ ЄВГЕНА МАЛАНЮКА

- 5 *Евген Маланюк. Із циклу «Поле бою».*
- 17 *Евген Маланюк. Розповідь про Лену.*
- 20 *Е. М. Ленін і Клявзевиц.*
- 32 *Олександр Семененко. Там, де була юність...*
- 38 *К. Гридень. З минулих літ.*
- 49 *Богдан Бойчук. Смерть поета.*
- 50 *Богдан Кравців. Лірика Євгена Маланюка.*
- 59 *Оксана Лятуринська. На далеку дорогу.*

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 62 *Іван Кошелівець. Про «Собор» Олеса Гончара.*
- 75 *Святослав Гординський. П'ятий том «Історії українського мистецтва».*

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 87 *Іван Дзюба. Пояснювальна записка.*
- 95 *Меморандум Генерального секретаря закордонних справ УГВР.*
- 105 *Президія ЗП УГВР: З приводу подорожі верховного архієпископа кардинала Йосифа Сліпого до Канади і США.*

СПОГАДИ

- 108 *Євген Опацький. По похилій площі.*

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 117 *Опублікований дебют «нового шефа від ідеології» (Володимир П. Стахів) — Маршал Якубовський говорить мовою прокурора Старікова (В. П. С.) — «Росіяни проти своєї волі» — Український письменник перестерігає Москву перед поліційним терором — «Чеське шумування поширюється на Україну».*

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

- 126 *Невже «другий фронт»? (Олександр Рудницький).*

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Виготовлені чеки на «Сучасність» чи на окремі призвища працівників нашого вид-ва утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Citè Pierre Courant
Bel-Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Bachtelstr. 23
8400 Winterthur

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

одно число: річно:

Австралія	0,70	7,—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуеля	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
США	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швейцарія	3,20	32,—	шфр.
Швеція	4,—	40,—	кор.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Додаткові кошти переслання нашого журналу летунською поштою до
Канади і США становлять 6,5 дол. річно.

З приводу 110-річчя з дня народження та 50-річчя з дня смерти Івана Франка у «Суспільно-політичній бібліотеці» (ч. 17) видавництва ПРОЛОГ вийшов з друку збірник матеріалів п. н.

Іван Франко

ПРО СОЦІЯЛІЗМ І МАРКСИЗМ

(Рецензії і статті — 1897-1906)

Упорядкування, вступна стаття і довідки Богдана Кравцева. Книжка має 260 стор. Ціна — 2,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв
«Пролог» і «Сучасність»

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку
опублікувало в серії
«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19
гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилася
в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай

ДО ХВИЛІ

Що діється на Україні і з Україною

Вступне слово Івана Майстренка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний плян відродження єдиної і неділимої Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіалістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаряту з дрібною буржуазією проти світового імперіалізму — Століпінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Ass'n. Inc.

875 West End Ave.

New York, N. Y. 10025, U.S.A.